

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

КЛАЧКО Наталя Богданівна

**Соціально-психологічні умови самореалізації особистості
майбутнього соціального працівника/Social-psychological
conditions of self-fulfillment of the personality of the future social
worker**

спеціальність 231 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконала студентка групи СРзм-21
Клачко Н.Б.

Науковий керівник:
д.пс.н., професор О.Є. Фурман

Магістерську роботу допущено
до захисту:

« ____ » _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2018

РЕЗЮМЕ

Робота містить 119 сторінок, 107 – основного тексту, 2 таблиці, 1 рисунок, список використаних джерел налічує 109 найменувань.

Мета дослідження – обґрунтування засадничих соціально-психологічних умов самореалізації особистості майбутнього соцпрацівника. **Об'єктом дослідження** є особистість соціального працівника як інтегральна професійна риса-якість його продуктивної суспільної діяльності, а **предметом** – ознаки та характеристики становлення самореалізації особистості соціального працівника. Для проведення дослідження використовувалися такі **методи**: індукції, дедукції, аналізу, узагальнення, систематизації й класифікації наукової літератури з проблеми дослідження; спостереження, бесіди, анкетування, психодіагностичні тести; математично-статистичні методи.

Наукова новизна дослідження. Запропонована теоретична модель соціально-психологічних умов та етапів самореалізації особистості соціального працівника, що охоплює самореалізацію в особистісному зростанні (саморозвиток), індивідуальнісну самореалізацію (мобілізація ресурсів), соціальну самореалізацію (взаємостосунки) та екзистенційну (життєзреалізування). **Практичне значення роботи.** Результати магістерського дослідження можуть бути використані у професійній діяльності працівників соціальної служби, у практичній роботі соціальних педагогів, психологів, педагогів, філософів.

Ключові слова: *самореалізація, особистість, самоактуалізація, повноцінно-функціональна особистість, екзистенція, саморозвиток, соціальний працівник.*

RESUME

The **work** contains 119 pages, 107 – the main text, 2 table, 1 figures, used sources of 109 items.

The aim – to study basic social and psychological conditions of self-identity of future social workers. **Object** is a person of the social worker as an integral feature of professional-quality of its productive social activities, and the **subject** – features and characteristics of the formation of self-identity social worker. For the study used the following **methods**: induction, deduction, analysis, synthesis, systematization and classification of scientific literature on the study; observation, interviews, questionnaires, psycho tests; mathematical and statistical methods.

The scientific novelty of the research. The theoretical model of social and psychological conditions and stages of self-identity social worker, covering self-realization of personal growth (self) individuality self-realization (mobilization of resources), social self-realization (relationships) and existential (values of life). **The practical significance of the work.** Results master studies can be used in careers social worker, in practice social workers, psychologists, teachers, philosophers.

Keywords: *self-realization, personality, self-actualization, fully-functional identity, existence, self-development, social worker.*

АНОТАЦІЯ

Клячко Наталія Богданівна. Соціально-психологічні умови самореалізації особистості майбутнього соціального працівника. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2017.

У магістерській роботі проаналізовано феномен самореалізації особистості як комплексну соціально-психологічну проблему, обґрунтовано концептуальну модель соціально-психологічних умов становлення самореалізації особистості соціального працівника, емпірично досліджено можливості самореалізації майбутніх соціальних працівників у їхній професійній діяльності, описано психодіагностичні характеристики самореалізації.

SUMMARY

Klachko Nataliya Bohdanovna. Social-psychological conditions of self-fulfillment of the personality of the future social worker. – The manuscript.

Research on education and qualification of Master's degree 231 "Social work". – Ternopil National Economic University. Faculty of Law. – Ternopil, 2017.

In the master's work analyzes the phenomenon of self-identity as a complex social and psychological problem, Conceptual model of socio-psychological conditions of formation of self-identity social worker, empirically investigated the possibility of self-realization of future social workers in their professional activities described characteristics psycho fulfillment.

РЕЗЮМЕ

Робота містить 119 сторінок, 107 – основного тексту, 2 таблиці, 1 рисунок, список використаних джерел налічує 109 найменувань.

Мета дослідження – обґрунтування засадничих соціально-психологічних умов самореалізації особистості майбутнього соціального працівника. **Об'єктом дослідження** є особистість соціального працівника як інтегральна професійна риса-якість його продуктивної суспільної діяльності, а **предметом** – ознаки та характеристики становлення самореалізації особистості соціального працівника. Для проведення дослідження використовувалися такі **методи**: індукції, дедукції, аналізу, узагальнення, систематизації й класифікації наукової літератури з проблеми дослідження; спостереження, бесіди, анкетування, психодіагностичні тести; математично-статистичні методи.

Наукова новизна дослідження. Запропонована теоретична модель соціально-психологічних умов та етапів самореалізації особистості соціального працівника, що охоплює самореалізацію в особистісному зростанні (саморозвиток), індивідуальнісну самореалізацію (мобілізація ресурсів), соціальну самореалізацію (взаємостосунки) та екзистенційну (життєзреалізування). **Практичне значення роботи.** Результати магістерського дослідження можуть бути використані у професійній діяльності працівників соціальної служби, у практичній роботі соціальних педагогів, психологів, педагогів, філософів.

Ключові слова: *самореалізація, особистість, самоактуалізація, повноцінно-функціональна особистість, екзистенція, саморозвиток, соціальний працівник.*

RESUME

The **work** contains 119 pages, 107 – the main text, 2 table, 1 figures, used sources of 109 items.

The aim – to study basic social and psychological conditions of self-identity of future social workers. **Object** is a person of the social worker as an integral feature of professional-quality of its productive social activities, and the **subject** – features and characteristics of the formation of self-identity social worker. For the study used the following **methods**: induction, deduction, analysis, synthesis, systematization and classification of scientific literature on the study; observation, interviews, questionnaires, psycho tests; mathematical and statistical methods.

The scientific novelty of the research. The theoretical model of social and psychological conditions and stages of self-identity social worker, covering self-realization of personal growth (self) individuality self-realization (mobilization of resources), social self-realization (relationships) and existential (values of life). **The practical significance of the work.** Results master studies can be used in careers social worker, in practice social workers, psychologists, teachers, philosophers.

Keywords: *self-realization, personality, self-actualization, fully-functional identity, existence, self-development, social worker.*

АНОТАЦІЯ

Клячко Наталія Богданівна. Соціально-психологічні умови самореалізації особистості майбутнього соціального працівника. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2017.

У магістерській роботі проаналізовано феномен самореалізації особистості як комплексну соціально-психологічну проблему, обґрунтовано концептуальну модель соціально-психологічних умов становлення самореалізації особистості соціального працівника, емпірично досліджено можливості самореалізації майбутніх соціальних працівників у їхній професійній діяльності, описано психодіагностичні характеристики самореалізації.

SUMMARY

Klachko Nataliya Bohdanovna. Social-psychological conditions of self-fulfillment of the personality of the future social worker. – The manuscript.

Research on education and qualification of Master's degree 231 "Social work". – Ternopil National Economic University. Faculty of Law. – Ternopil, 2017.

In the master's work analyzes the phenomenon of self-identity as a complex social and psychological problem, Conceptual model of socio-psychological conditions of formation of self-identity social worker, empirically investigated the possibility of self-realization of future social workers in their professional activities described characteristics psycho fulfillment.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК КОМПЛЕКСНА НАУКОВА ПРОБЛЕМА

- 1.1. Самореалізація людини в соціогуманітарному пізнанні
 - 1.2. Науковий аналіз концепцій самоактуалізації особистості у психології
 - 1.3. Теоретичні основи феномена самоактуалізації у психологічному ракурсі
- Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

- 2.1. Взаємоспричинення компонентів, блоків, складових та етапів самореалізації особистості соціального працівника
 - 2.2. Характеристики повноцінно функціональних людей як параметри самореалізації особистості соціального працівника
- Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

- 3.1. Психодіагностичні характеристики самореалізації соціальних працівників
 - 3.2. Соціально-психологічні особливості етапів самореалізації працівників соцслужби
- Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1.	
САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК КОМПЛЕКСНА НАУКОВА	
ПРОБЛЕМА.....	
1.1. Самореалізація людини в соціогуманітарному пізнанні.....	17
1.2. Науковий аналіз концепцій самоактуалізації особистості у психології.....	29
1.3. Теоретичні основи феномена самоактуалізації у психологічному ракурсі.....	51
Висновки до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2.	
КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ	
УМОВ СТАНОВЛЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	
2.1. Взаємоспричинення компонентів, блоків, складових та етапів самореалізації особистості соціального працівника.....	70
2.2. Характеристики повноцінно функціональних людей як параметри самореалізації особистості соціального працівника.....	79
Висновки до розділу 2.....	83
РОЗДІЛ 3.	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ	
САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	
3.1. Психодіагностичні характеристики самореалізації соціальних працівників.....	84
3.2. Соціально-психологічні особливості етапів самореалізації працівників соцслужби.....	94
Висновки до розділу 3.....	103
ВИСНОВКИ.....	105
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	108

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У соціогуманітарній науці самореалізацію особистості співвідносять із творчим процесом, саморозвитком, особистісним зростанням тощо. У розв'язанні цієї проблеми основний акцент робиться на самопізнанні, активному творенні особистістю самої себе, самоусвідомленні цінності свого «Я» та на аналізі накопиченого досвіду практичної діяльності з реалізації своїх життєвих планів, їх корекції й удосконалення.

Поняття «самоактуалізація» в соціально-психологічній літературі ідентифікується з іншим – «самореалізація». Г.О. Балл, Л. Коростильова, Т.Є. Ковальова, М.А. Садова та інші науковці вважають вищезазначені поняття дуже близькими за змістом, де самоактуалізація – це показник повноти самореалізації особистості, а остання – формовтілення першої. Самоактуалізація, – на думку І.В. Дубровіної, А.А. Крилова, Л.В. Кулікова, – вказує на ступінь розвитку самосвідомості, розумність поведінки у життєвих і соціальних ситуаціях, наявність потенційних та реальних можливостей особи для її самоздійснення, рівень організаційно-вольової зрілості в управлінні життєвими умовами та подоланні повсякденних труднощів.

Відомо, що особистостей, які знаходяться на шляху до самореалізації називають «особистостями завтрашнього дня», або «повноцінно функціональними особистостями» чи «особистостями майбутнього» (за висловом К. Роджерса), «здоровими особистостями» (за тлумаченням Г. Олпорта), або самоактуалізованими (А. Маслоу) та ін. Вслід за М.А. Садовою, під процесом самореалізації соціального працівника будемо розуміти таке динамічне інтегративне утворення, котре визначає його ресурсні можливості у діяльності та здатність до оволодіння та

продуктивного здійснення різних видів професійної роботи із різними верствами населення.

Основні методологічні принципи і положення феномена самореалізації розкриті в гуманістичному напрямку психології, де, стверджується, що: а) людина завжди цілісна як жива соціосистема, а тому повинна вивчатися системно; б) вона відкрита для світу, її переживання є головною психологічною реальністю; в) людське життя треба розглядати як єдиний процес становлення і буття особистості; г) людина має потенції до безперервного розвитку і самореалізації, які є частиною її природи; д) вона володіє внутрішньою свободою щодо зовнішнього спричинення завдяки смислам і цінностям, якими керується у своєму виборі; е) кожна особа – активна, самодостатня, творча істота.

Мета дослідження – обґрунтування засадничих соціально-психологічних умов самореалізації особистості майбутнього соцпрацівника.

Об'єктом дослідження є особистість соціального працівника як інтегральна професійна риса-якість його продуктивної суспільної діяльності, а **предметом** – ознаки та характеристики становлення самореалізації особистості соціального працівника.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати феномен самореалізації особистості як комплексну наукову проблему.
2. Проаналізувати концептуальну модель соціально-психологічних умов самореалізації особистості соціального працівника.
3. Емпірично дослідити можливості самореалізації майбутніх соціальних працівників.
4. Описати психодіагностичні характеристики самореалізації майбутніх працівників соціальної служби.

Методологічну основу дослідження становлять: концепція гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Г.О. Балл); філософська концепція культури (Г. Сковорода, В.С. Стьопін, В.І. Муляр), філософсько-психологічна теорія вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, І.П. Маноха); основні положення і принципи гуманістичної та трансперсональної психології (К. Гольдштейн, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Е. Еріксон, Е. Гроф, Р. Мей, Р. Ассаджолі, Г. О. Балл); суб'єктивно-генетичний підхід до розвитку особистості (В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв); раціогуманістичний підхід у психології (Г.О. Балл); принципи спрочинення, єдності особистості, свідомості і діяльності (Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн); вітакультурний підхід до витлумачення природи соціальних взаємин працівника і клієнта (А.В. Фурман).

Методи дослідження. Для проведення дослідження використовувалися такі методи: індукції, дедукції, аналізу, узагальнення, систематизації й класифікації наукової літератури з проблеми дослідження; спостереження, бесіди, анкетування, психодіагностичні тести; математично-статистичні методи тощо.

Наукова новизна дослідження. Запропонована теоретична модель соціально-психологічних умов та етапів самореалізації особистості соціального працівника, що охоплює самореалізацію в особистісному зростанні (саморозвиток), індивідуальнісну самореалізацію (мобілізація ресурсів), соціальну самореалізацію (взаємостосунки) та екзистенційну (життєреалізування).

Практичне значення роботи. Результати магістерського дослідження можуть бути використані у професійній діяльності працівників соціальної служби, у практичній роботі соціальних педагогів, психологів, педагогів, філософів.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у Тернопільському національному економічному університеті на юридичному факультеті. Обстежуваними були студенти денної та заочної форм навчання спеціальності «Соціальна робота».

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК КОМПЛЕКСНА НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Самореалізація людини в соціогуманітарному пізнанні

Проблема самореалізації особистості висвітлювалася у працях О.М. Леонтєва, Д.О. Леонтєва, А. Маслоу, К. Роджерса, С.Л. Рубінштейна, Г.О. Балла, Е.Л. Носенко, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Анциферової, О.Г. Асмолова, М.Й. Боришевського, Г.С. Костюка, А.В. Фурмана, М.А. Садової та інших науковців.

У соціогуманітарному пізнанні самореалізація особистості є однією з важливих показників розвинутої особистості, яка й спонукає і скеровує її в ту чи іншу форму активності. Феномен самореалізації особистості – предмет дослідження багатьох наук. Із середини ХХ століття він став предметом детального вивчення переважно гуманістичної і екзистенційної психології (А. Анг'ял, Л. Бінсвангер, Дж. Бюдженталь, К. Гольдштейн, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, Е. Фромм). Водночас самореалізація, за З. Фройдом, локалізується в несвідомому прошаркові людської психіки і виявляється в «прагненні до задоволення», притаманному людині з народження. Цій інстинктивній потребі в самореалізації протидіють нав'язані суспільством імперативні вимоги культури (норми, традиції, правила і т.д.) [1; 2; 4; 8; 12; 13; 16-22; 31 тощо].

Поняття самореалізації почав використовувати в своїй концепції індивідуальної психології А. Адлер. Автор ставить наголос на соціальних детермінантах особистості, розглядаючи індивіда як творчу і єдину цілість, що самовизначається, з урахуванням його індивідуальної суб'єктивності. Механізми самореалізації ним не наводяться. Проте А. Адлер завжди

визнавав, що людина володіє самосвідомістю і здатна планувати свої дії, управляти ними, усвідомлюючи значення своїх дій для виконання власної самореалізації. А. Адлер стверджував, що людина сама творить свою особистість. Володіючи креативним Я, вона ставить перед собою мету і визначає шляхи її досягнення.

Якщо трактувати особистість як реальну динамічну сутність людини, що визначає її схильність поводитися певним чином за певних обставин (і додати, наслідуючи Г. Олпорта, що кожна особистість потрапляє найчастіше саме в ті ситуації, в які хоче потрапити), то й особистісний розвиток треба буде розглядати як саме особистісну акцію, багато в чому залежну від самої людини. Тобто, йдеться про найголовніше життєве завдання, про задоволення якоїсь базової життєвої потреби [40, с. 15].

Г. Олпорт виділяє такі якості психологічно зрілої людини: функціональну автономію і усвідомленість мотивів поведінки; широкі межі Я; толерування різномайття в цінностях, настановах, спільність зі всіма людьми; позитивний образ себе, терпимість стосовно фрустрації і своїх вад, висловлювання своїх думок і відчуттів; реалістичність сприйняття, досвіду, цілей; здібність до самопізнання і відчуття гумору; цілісну життєву філософію [цит. за 40, с. 21].

Метою самореалізації за К. Роджерсом є бажання людини стати «самою собою», а це прагнення закладене в кожній людині генетично, і в кожного є сили, необхідні для розвитку своїх можливостей. Практично всі актуальні потреби людини підпорядковані цій меті – розвивати всі свої здібності, щоб зберігати і розвивати власну особистість.

Водночас К. Роджерс долучає до поняття самореалізації такі особистісні характеристики: відвертість до переживань (здатність слухати себе, свої хвилювання, відчуття і думки), екзистенційний спосіб життя (тенденція проживати повно і насичено життя в кожен момент існування),

організмичну довіру (здатність приймати свої внутрішні відчуття і орієнтуватися у виборі поведінки відносно них, а не на зовнішні обставини), емпіричну свободу (здатність робити вільний і відповідальний вибір).

Детальний аналіз проблеми самоактуалізації здійснений в працях А. Маслоу [93], де вона розглядається як прагнення людини до виконання своїх потенційних інтелектуальних можливостей. Але шлях до самореалізації відкривається тільки після того, як людина задовольняє базові потреби. Після задоволення однієї потреби актуалізується інша і тому подібне. Задоволення потреб нижчого і середнього рівнів – фізіологічних, безпеки і захисту, належності й відчуттів – створює основу для виникнення надалі вищих потреб: у самоповазі, самоактуалізації. Людина отримує можливість уважніше дбати про себе, прислухаючись до власних відчуттів; покладати на себе відповідальність за вибраний шлях і, таким чином, досягати стадій самореалізації. А. Маслоу особливо виокремлював творчість, як універсальну характеристику самоактуалізованої людини, що веде до всіх форм самовираження.

А. Маслоу приводить наступні характеристики самоактуалізованих людей: ефективніше сприйняття реальності, прийняття себе, інших і природи, безпосередність, простота і природність, центрованість на проблемі, незалежність, потреба інколи бути на самоті, автономія, свіжість сприйняття, пікові переживання, суспільний інтерес, глибокі міжособистісні відносини, демократичний характер особистості, розмежування засобів і цілей, філософське відчуття гумору, креативності.

Уявлення про самореалізацію особистості, за Е. Фроммом, передбачає наявність продуктивної активності, пов'язаної із задоволенням низки потреб: у встановленні зв'язків, захопленні, єднанні з світом; у трансценденції, що пов'язана з відчуттям свободи і власної значущості; закоріненості як здатності відчувати себе частинкою світу; в тотожності з самою(-им) собою та

іншими; у системі орієнтації, необхідної для здійснення можливості діяти цілеспрямовано.

А. Маслоу істотно розвинув визначення самоактуалізації, дане К. Гольдштейном. Останній стверджував, що самоактуалізація є основним і по суті єдиним мотивом організму. Вона – основа розвитку і вдосконалення організму, творча тенденція людської природи.

Зазначимо, що С.Р. Мадді узагальнив характерні особливості самореалізації, подані низкою авторів, і виділив такі: відкритість досвіду, який містить емоційність і рефлексію; буття «тут і тепер», що містить гнучку адаптивність, спонтанність, індуктивне мислення; віру в організмичний процес; волю життя (відчуття вільної волі і контролю над життям); творчість [цит. за 93, с. 71].

Зв'язок самоактуалізації з самореалізацією і самоповагою був виокремлений в концепції представника гуманістичного напрямку в психології Д. Робертса. Реалізація можливостей, зазвичай, приводить до змін, а будь-яка зміна – дуже важке і хворобливе завдання. Вона повинна здійснюватися з повним усвідомленням того, що відбувається і достатніми внутрішніми ресурсами. На думку Робертса, існує п'ять таких настанов, або базових вірувань особистості: кожна людина – досконала, кохана, дорогоцінна, сильна і рівноцінна з іншими. Для того, щоб відновити цей зв'язок, необхідно прийняти «здорову базову віру», яку автор усвідомив і глибоко прожив протягом довгих років психотерапевтичної практики [1; 3; 6; 9; 13; 23].

Розглянуті уявлення про самореалізацію особистості в зарубіжних соціально-психологічних теоріях (А. Адлер, К. Роджерс, Е. Фромм, К. Гольдштейн, А. Маслоу) мають здебільшого описовий (феноменологічний) характер і ґрунтуються на гуманістичному підході. Всім їм притаманне

розуміння самореалізації (самоактуалізації) як природженої властивості людини.

Відомо, що В. Франкл – автор концепції логотерапії, згідно якої рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти і реалізувати сенс життя, що існує в зовнішньому світі, також розглядав самоактуалізацію як складову цього сенсу, в контексті самореалізації і знаходження себе і свого місця в цьому світі.

Грунтовні дослідження саме у напрямку вивчення самореалізації і її аспектів реалізовані у працях, які присвячені вивченню: ролі діяльності в розвитку особистості (О.Г. Асмолов, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, О.М. Леонтєв, В.В. Рубцов, Д.Й. Фельдштейн); характеру становлення і розвитку людини як особистості (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.Г. Асєєв, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, А.В. Брушлінський, Л.С. Виготський, О.М. Леонтєв, Д.Й. Фельдштейн, Д.Б. Ельконін); можливостей її саморегуляції, саморозвитку, самореалізації (К.О. Абульханова, Л.І. Анциферова, В.П. Зінченко, О.О. Конопкін, Л.О. Коростильова, Д.О. Леонтєв, В.І. Слободчиков, В.В. Столін та ін.)

Найбільш близькими до поняття «самореалізація» є поняття «самоактуалізація» і «самовдосконалення», «особистісне зростання», «особистісний потенціал». Поняття «самоактуалізація», як правило, описується в науковій літературі з посиланням на праці А. Маслоу. У зарубіжних соціальних і філософських словниках термін «самовдосконалення» частіше трактується як результат самореалізації, що відбулася, повна реалізація можливостей особистості.

Поняття «самореалізація» є загальнішим стосовно «самоактуалізації». Деякі відмінності інтерпретації термінів «самореалізація» і «самоактуалізація» пов'язані з різними акцентами: на суб'єктивному, внутрішньому, або об'єктивному, зовнішньому, плані існування особистості.

У цьому сенсі термін «самоактуалізація» відображає даний процес більшою мірою якби у внутрішньому плані особистості, а «самореалізація» – більшою мірою в зовнішньому. Проте як самоактуалізація – це завжди актуалізація, тобто вираження, себе, своєї дійсної природи ззовні, так і самореалізація – це завжди реалізація свого справжнього Я [цит. за 57, с. 18].

Нині під самореалізацією розуміється виконання індивідних і особистих можливостей людини за допомогою власних зусиль, а також співдіяльності з іншими людьми. Особистість реалізує власний потенціал, сукупність знань, умінь, навичок, евристичні процеси, інтуїцію, здібності, оскільки усвідомлює свою цінність, має цілі діяльності і плани її здійснення. В основі здійснення можливостей лежить їх аналіз, аналіз життєвої ситуації, виявлення кола проблем і шляхів їх розвитку, постановки перед собою цілей і вибору стратегій їх здійснення, осмислення результатів і нагромадженого досвіду. Кожна людина володіє тими або іншими технологіями самореалізації, розвиваючи їх впродовж життєвого шляху. Умовою успішної самореалізації є адекватне розуміння свого місця в світі і використання адекватних соціальних умінь. Критерієм успішності, на наш погляд, можна вважати задоволеність особистості собою, своїм статусом, результатами діяльності, при неодмінній задоволеності соціуму особою [цит. за 195, с. 63].

Б.А. Сосновский [цит. за 98] вивчав мотиваційно-сміслові утворення, їх місце і роль в психологічній структурі особистості та діяльності. Таким чином, мотиваційно-смісловий аспект, зважаючи на його істотну значущість, повинен бути взятий до уваги при розгляді уявлень про самореалізацію особистості [80, с. 69].

З точки зору С.Л. Рубінштейна [цит. за 59], самореалізація особистості – одне з найважливіших питань, які хвилюють людину. Досягти головної мети в житті, отримати бажане, залишити свій слід в історії і пам'ять на століття. Самореалізація – це ядро особистості, ядро без якого людина

перестає бути людиною. Вона не дозволяє особистості дуже сильно розслаблятися, постійно рухає її до мети, примушуючи працювати все наполегливіше і наполегливіше. Життя – це постійна боротьба з чимось, з кимось, за щось, ради чогось. Самореалізація – її зброя, яка дозволяє із змінним успіхом вести цю війну [59, с. 583].

С.Л. Рубінштейн [цит. за 59], зокрема, визначає поняття самоактуалізації через категорію «спрямованості». Він розглядає цей феномен як інтегральну характеристику особистості, що поєднує і динамічне, і змістове, і ставленнєве (емоційне), де на новому рівні розкриваються вольові якості особистості в тому сенсі, «наскільки й у якому напрямі зуміла особистість додати єдності своїм потягам, бажанням і застосувати свою волю для їх реалізації в особистісно-ціннісних і суспільно значущих формах» [59, с. 587]. У зв'язку з цим нагадаємо, що, за С. Рубінштейном, надзвичайно важливим є розкриття внутрішнього психологічного змісту людської діяльності, в якій виявляється і формується людина, її психічні властивості. Отже, головною цінністю для особистості стає розвиток потреб і здатність до самореалізації творчого потенціалу, спрямованість на саморозвиток і самоосвіту [там само с. 159].

В основі феномену самореалізації лежить, як на наш погляд, не нова наукова концепція, а те, що дійсно має відношення, до природи людини, і таке, яке в процесі розвитку цивілізації все більше усвідомлюється людьми, і тому поступово стає чинником дедалі більш свідомішого втручання людства (і людини) у власну еволюцію.

У вітчизняній соціогуманітарній науці термін «самореалізація» не уживався аж до кінця 1990-х років. Перші згадки терміна «самореалізація», що базується на філософських підходах, зустрічаються в концепції Б.Д. Паригіна [44], присвяченій науково-технічному прогресу і самореалізації особистості. Більш того, не дивлячись на те, що термін «самореалізація»

починає вживатися в назвах дисертацій з соціальної психології, дефініція його у вітчизняній психологічній літературі не приводилася. Проблема самореалізації особистості раніше не виділялася як окрема психологічна проблема. Витоки уявлень про самореалізацію особистості у вітчизняних психологічних теоріях можна углядіти, починаючи з введення поняття «особистість» і вивчення рушійних сил її розвитку, а також із спроб відповісти на пов'язані з цим поняттям ключові питання [104, с. 34]. Як впливає з соціально-психологічних теорій, в яких уживається поняття самореалізації, питання мотивації є їх серцевиною. У руслі уявлень про самореалізацію в психологічних ученнях знаходить ключове значення вплив мотиваційно-потребнісної сфери особистості, її сенс життєвих і ціннісних орієнтації. Відомий вираз В. Франкла [97] «якщо потреби нас штовхають, то цінності притягують до себе» указує на провідну роль мотиваційно-потребнісної сфери і ціннісних орієнтацій особистості [цит. за 107, с. 66].

Аналізуючи уявлення про самореалізацію особистості, які наявні в психологічній літературі, доцільно відзначити таке коло питань, що піднімаються соціальними психологами, філософами і соціологами, як світоглядна природа самореалізації особистості, культурологічні моделі життєвого шляху і життєві перспективи особистості. При розгляді цих питань основне місце відводиться життєвому шляху, життєвому вибору, сенсу життя, життєтворчості і долі, просторово-часовим моделям життєвого шляху, представленим в культурологічному аспекті і з використанням принципу гетерохронності функцій людини в онтогенезі. Основна частина питань, що стосуються самореалізації особистості, може бути віднесена до вивчення сенсожиттєвих і ціннісних орієнтацій, розвитку самосвідомості особистості. Цікавим, на погляд Садової М.А. є розгляд авторами внутрішньої психологічної суперечності як регулятора життя особистості. З використанням уявлень про самореалізацію, стосовно життєвого шляху

особистості, в названій роботі ставляться акценти на необхідності вивчення сенс-сожиттєвої рефлексії, її динаміки, взаємозв'язків з особистісними властивостями. Поза сумнівом, що сенс життя є самим узагальненим, провідним смисловим утворенням особистості, невід'ємним від її самореалізації [цит. за 21, с. 16].

Аналізуючи це явище, Д.О. Леонт'єв [92] указує на те, що самореалізація у людей Заходу все більше стає, свого роду, культурним стереотипом, нормою. І хоча в більшості теорій наголошується, що продуктивно самореалізуватися вдається далеко не кожній людині, «проте будь-яка людина, що поважає себе, зобов'язана до цього прагнути. Не прагнути до самореалізації – це поганий тон, ...» [цит. за 92, с. 77].

Найбільш переконливим є тлумачення самореалізації Д.О. Леонт'єва, який розуміє творчу самореалізацію, прагнення до неї як одну з провідних рушійних сил розвиненої особистості, які порушують і направляють її діяльність. Тому він пов'язує проблему самореалізації з питаннями про походження, суть і характер творчих сил людини і можливості їх діяльної реалізації. «Сутність людини саме і повинна полягати в тому, що вона не має жодної, визначеної фрази і назавжди обмеженої структури» [цит. за 92, с. 147].

На думку Д.О. Леонт'єва [92], в основі прагнення людини до самореалізації лежить не завжди усвідомлене прагнення до безсмертя, котре може усвідомлюватися в різних формах: як прагнення набути відповідних знань, поліпшити умови життя людей, передати іншим знання і досвід, розкрити людям сенс життя і тому подібне.

Базуючись на наукових концепціях А.В. Клаптика, Е.В. Галажинський [35] розглядає людину як відкриту психологічну систему, а самореалізацію як форму прояву людини. Розуміючи самореалізацію особистості як адекватність для людини, яка наділена свідомістю, способом саморозвитку,

де ми вважаємо її інваріантною ознакою, властивою всій природі, а не тільки природі людини. Але вважаємо при цьому, що існує культурно-історичний діапазон, усередині якого здійснюється перехід від самореалізації як обов'язкового компоненту будь-якої взаємодії системи з оточенням до самореалізації як усвідомленого способу існування особистості. Тільки в цьому випадку самореалізація починає визначати спосіб життя особистості, а багатовимірний світ людини виступає в своїх ціннісних координатах – як простір для самореалізації, самого здійснення і самого творіння [35, с. 41–42].

Розробляючи проблему самореалізації з приводу соціально-психологічних систем, Е.В. Галажинський відзначає необхідність виділення такого «кульмінаційного періоду» в онтогенетичному розвитку людини, який виявляється як порушення нормального» функціонування поведінки, тим самим об'єктивуючи структуру його механізму. Він вважає, що це повинен бути не будь-який «кульмінаційний період», а саме такий, в якому відбувається зміна структури поведінки, причому таким чином, що вона починає функціонувати за тилом самореалізації (самоактуалізації, саморозвитку) особистості (як суб'єкта поведінки) [35, с. 151].

Л.О. Коростильова [82] відзначає: «Багато філософів указують, що самореалізація особистості – проблема не тільки міждисциплінарна, але і міжпарадигмальна, внаслідок того, що в даний час не існує єдиної парадигми уявлення про самореалізацію особистості. Ця проблема також відрізняється маргінальним характером, оскільки охоплює теми, які відносяться до проблемного поля різних наук» [цит. за 82, с. 90].

Водночас Л.О. Коростильова [85,] вважає самореалізацію необхідним атрибутом розвитку дорослої людини, визначає цей феномен як здійснення можливостей розвитку «Я» за допомогою власних зусиль, співтворчості, співдіяльності з іншими людьми (близьким і далеким оточенням), соціумом і

світом в цілому. Самореалізація передбачає збалансований і гармонійний розвиток різноманітних аспектів особистості шляхом докладання адекватних зусиль, направлених на розкриття генетичних, індивідних і особистіших потенціалів. У найзагальнішому вигляді, самореалізація як процес реалізації себе – це здійснення саме себе в житті і буденній діяльності, пошук і затвердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і сенсу свого існування в кожен момент часу [85, с. 52].

Узагальнюючи різні кути бачення вченими даної проблеми можна стверджувати, що більшість з них бачить проблему самореалізації сьогодні особливо важливою, оскільки вона пов'язується з самим здійсненням людини, виділяється необхідність розгляду особливостей поєднання внутрішніх стимулів і зовнішніх умов саморозвитку. Проблема самореалізації розглядається з різних позицій, виділяються різні аспекти, напрями її дослідження.

У Л.О. Беляєвої ми знаходимо визначення самореалізації: «...процес формування особистості не може здійснюватися поза її активністю, яка знаходить вираз в її самореалізації як процесі, де особистість виступає суб'єктом різноманітних видів діяльності і відносин та являється творцем суспільства і самого себе» [цит. за 11, с. 81].

Українські науковці такі як Г.С. Костюк, В.Г. Панок, В.А. Роменець, Титаренко розглядають самореалізацію як переважно свідомий цілеспрямований процес розкриття й упредметнення сутнісних сил особистості в її практичній діяльності [цит. за 29, с. 36].

З точки зору Т.М. Титаренко [цит. за 88] в основі поняття «особистісне зростання» розглядається не засвоєння знань, не оволодіння діяльністю, не формування ціннісних орієнтацій чи активної життєвої позиції, це не привласнення людиною суспільної людської сутності чи оволодіння «образом ідеального дорослого». «Головний психологічний зміст

особистісного зростання – визволення та винайдення себе і свого життєвого шляху, самоактуалізація і розвиток основних особистісних атрибутів» [88, с. 29].

Особистісне зростання є активним процесом становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за своє життя, свій життєвий шлях. Ми постійно відчуваємо на собі вплив потреб, прагнень, планів, мрій, амбіцій, що генеруються зсередини нашого єства. На різних вікових етапах бачимо, як змінюється наше життя завдяки сприятливим або, навпаки, руйнівним зовнішнім обставинам. Але й найтяжчі умови, про які пише В. Франкл [197], пригадуючи свій досвід перебування в концтаборі, не є вирішальними: ...Особистість ув'язненого зумовлюється власними внутрішніми рішеннями, а не виключно впливом умов табору... кожна людина може навіть у подібних умовах вирішувати, якою вона стане психологічно і духовно» [цит. за 107, с. 200].

Іншими словами, з'являється можливість побачити в самореалізації проблему становлення людини як переходу тих можливостей, що реально виконуються в дійсності.

У соціогуманітарній науці можна застосувати основні теоретичні підходи до визначення самореалізації особистості: системний, багатовимірний, синергетичний, суб'єктивний.

Отже, проаналізовані уявлення про самореалізацію в наукових теоріях зорієнтовані в основному на норми гуманістичного пізнання. Методологічні позиції гуманістичної психології сформульовані в наступних засновках: людина цілісна; цінними є не тільки загальні, але й індивідуальні випадки; головною психологічною реальністю є переживання людини; людське життя – єдиний процес; людина відкрита до самореалізації; людина не детермінована тільки зовнішніми ситуаціями.

1.2. Науковий аналіз концепцій самоактуалізації особистості у психології

Найвпливовішими напрямками в західній психології першої половини ХХ століття були бігевіоризм і психоаналіз. Починаючи з 50-х років, на арену виходить *гуманістична психологія*, яку часто називають «третьою силою». Ключовим поняття цієї психології є «здорова особистість» або самоактуалізована.

У зв'язку з цим Г. Олпорт указує наступні характерні риси зрілої здорової особистості [цит. за 15]:

1. Вона володіє розширеним «відчуттям «Я»» (sense self), не замикаючись у вузькому просторі власних потреб і бажань.

2. Вона виявляє тепле ставлення до інших людей, що виражається в інтимності і співчутті, у відчутті спорідненості зі всіма людьми, незважаючи на відмінності у цінностях та установках.

3. Вона *приймає* себе як особистість, володіє позитивним «образом Я» (self-image), що дозволяє без внутрішньої гіркоти перенести невдачі, дратівливі або фруструючі події. Причому вона так само діє стосовно власних емоційних станів (у тому числі й депресії, гніву, сорому за свій промах), щоб не завдати шкоди іншим людям.

4. Вона реалістично сприймає світ, не допускаючи систематичних спотворень на догоду своїм потребам і фантазіям, і водночас володіє вміннями, необхідними для здолання об'єктивно існуючих проблем. Будучи орієнтована на такі проблеми, вона може «втрачати себе» в роботі. Олпорт цитує нейрохірурга Харві Кьюшинга, котрий говорив: «Єдиний спосіб продовжити життя – це мати завдання, вирішення якого треба довести до кінця».

5. Вона здатна об'єктивно оцінювати себе, розуміючи відмінності між тим часом, яка вона насправді, якою хотіла б бути і якою її бачать інші. Вона виявляє стосовно себе почуття гумору, що запобігає зарозумілості. (Взагалі гумор, за Олпортом, – це здатність сміятися над речами, які ти любиш, і при цьому, як і раніше, любити їх).

6. Вона відрізняється ясним, цілісним підходом до життя, володіє такою системою цінностей, яка робить життя осмисленим.

Вагомий внесок у розробку *гуманістичної концепції здорової особистості* внесений Віктором Франклом (1905-1997). Оскільки, проте, у його працях список якостей такої особистості у явному вигляді не поданий, то скористаємося виокремлюванням, яке пропонує Д. Шульц [24], котрий вказує на такі, зазначені Франклом, якості здорової особистості:

1. Вона вільно вибирає свій курс дій.
2. Вона приймає на себе відповідальність за перебіг свого життя і за визначення власної долі.
3. Вона не детермінується зовнішніми силами.
4. Вона знайшла у житті відповідний для неї сенс.
5. Вона свідомо контролює перебіг свого життя.
6. Вона здатна виражати цінності, які стосуються творчості, переживань та установок (атитюдів).
7. Вона пододала хвилювання в собі.

Глибоку розробку *поняття самоактуалізації* отримало у працях Абрахама Маслоу (1908-1970). Поштовхом до того, щоб зайнятися вивченням особистостей (нижче – САО), котрі самоактуалізуються, послужило для цього дослідника спілкування з його університетськими професорами – психологом Максом Вертхеймером і культурантропологом Рут Бенедіктом, які багато в чому відрізнялися від звичних людей. Згодом Маслоу обґрунтував поняття про САО як про здорову, безперервно

розвиткову особистість, котра ефективно виявляє людське єство, й умістовив це поняття на основі низки емпіричних досліджень і теоретичного осмислення їх результатів.

В теорії відомого дослідника А. Маслоу непересічне значення має *потреба в самоактуалізації* (лат. *actualis* – діяльний), тобто специфічне цілісне устремління особи до повного розвитку свого людського потенціалу. Примітно те, що самореалізація особистості буде досягнута лише після втамування «нижчих» потреб (у безпеці, харчуванні та ін.). Наприклад, голодна дитина не зможе зосередитися під час читання чи малювання в школі, доки її не нагодувати. Тому вчений побудував ієрархію внутрішніх спонукань людини у вигляді «піраміди потреб», в основі якої знаходяться такі основні потреби: фізіологічні, у безпеці, приналежності, повазі, естетичні і когнітивні, у внутрішній свободі, самоактуалізації. При цьому п'ятий, передсамореалізаційний рівень додає канадський психолог Жорж Годфруа, а шостий – запропонований А.В. Фурманом.

Для того щоб вижити людям і тваринам у потрібній кількості необхідні їжа, тепло і відпочинок (сон). Крім того, кожній особині треба уникати небезпеки і відчувати себе захищеною у повсякденні. Серед людей жодна особистість не спроможна досягнути вищого рівня, якщо буде перебувати у стані постійної тривоги і нав'язливого страху. Люди хочуть відчувати себе закоханими і коханими, знаходитися у фізичному і духовному контакті один з одним, спілкуватися і належати до значущої для них групи чи організації. Лише після того, як ці потреби задоволені, актуалізується спонукання до *поваги і самоповаги*, а також до красивого, мудрого, свободолюбного. Очевидно, що людям украї потрібна також позитивно-звеличена реакція навколишніх: різні схвалення їхніх дій, аплодисменти на їх честь та приємні красиві слова на їхню адресу. Все це дає їм відчуття *благополуччя* і задоволення собою. Саме після того, як вони одягнуті, нагодовані і належать

до пристойного товариства, то здатні оптимально розвивати свій кращий природний потенціал, тобто готові до *самоактуалізації*. Людина зобов'язана стати такою, якою може бути, – стверджує Маслоу. Однак аналізована потреба ніколи не буде задоволена вичерпно повно. Вона містить також пошук істини і розуміння, спробу досягнути рівності та справедливості, чого в буденному житті при взаємодії з конкретними людьми і групами домогтися дуже важко.

У роботах Маслоу і його послідовників розкриваються *основні риси особистості*, котра йде шляхом самоактуалізації (точніше, це тільки характерні риси, тому зовсім не в кожній САО є їх повний набір). Указуються такі риси [15]:

а) простота, природність, невимушеність як у поведінці, так і у внутрішньому житті, думках, спонуканнях. САО не діє ради зовнішнього ефекту. Це, взагалі кажучи, не означає неконвенційної поведінки, тобто порушення його прийнятих зовнішніх форм. Такі форми просто неістотні для САО, оскільки її неконвенційність носить внутрішній, стосовний суті справи, характер;

б) свіжість сприйняття, здатність насолоджуватися навколишнім світом;

в) переважання інтересу до світу, а не до себе, відсутність егоцентризму;

г) наявність у кожній САО справи, в яку вона вірить, заняття, якому віддана. Коли така людина говорить: «моя робота», це значить: «моя місія у житті». Дихотомія «робота – задоволення» для неї не існує. Тому вона більш заклопотана роботою, яка повинна бути зроблена, ніж захистом свого «Я»;

д) об'єктивний погляд на життя, на людей. САО надає перевагу об'єктивним, а не емоційним оцінкам;

е) хоча САО і не володіє імунітетом відносно страхів і тривоги, але джерелом останніх є справжні, об'єктивно зумовлені, проблеми, а не невротична уява;

ж) САО готова (за потреби) вносити зміни у свої погляди і свою поведінку й не переживає у зв'язку з цим зайвих стресів. На противагу невротиків, не відчуває загрози з боку неочікуваного, невідомого, таємного. Навпаки, невідоме здебільшого приманює її;

з) творчі здібності у тій чи іншій сфері (художній, науковій, практичній організації життя). Своїм ставленням до творчості такі люди нагадують дітей, перш ніж ті навчилися боятися глузування;

и) більша, ніж в інших людей, здатність переживати радість і щастя. Тим самим підтверджується думка Сократа і Платона про те, що чеснота винагороджується. Це не означає, що у САО не буває нещастя, горя, печалі, що такі люди завжди в милостивому настрої (навпаки, їх, скажімо, дратують дозвільні плітки, беззмістовні розмови). Але вони мають більше інтересів, ніж інші, повніше усвідомлюють красу світу, менше страждають від нудьги, відчаю, сорому, відсутності мети;

к) вміння отримати максимум задоволення від теперішнього часу поєднується в САО з наявністю мети в майбутньому. Це дозволяє перенести й моменти дуже важкого теперішнього часу. І це природно: щоб реалізувати свої можливості, людина повинна вірити у відкрите майбутнє, бачити попереду щось таке, що заслуговує дії;

л) яскраво виражена здатність до любові, до глибокого особистісного зв'язку з іншими людьми. Особи даного типу більшою мірою, ніж інші, спроможні до довготривалого щасливого життя у шлюбі. Їх статеве життя поліпшується з віком (звісно, до якогось моменту); від сексу (як і від іншої життєвої активності) вони отримують більшу насолоду, ніж навколишні, але за необхідності можуть без нього обходитися;

м) перевага у спілкуванні віддається людям із привабливими рисами вдачі (чесним, щирим, добрим, сміливим) безвідносно до поверхневих характеристик, тобто до соціального і національного походження, освіти, віросповідання, зовнішності;

н) демократичність, невідданість снобізму; відчуття своєї ідентичності з людством, нехтування політичними, економічними, національними рамками;

о) чітке розрізнення добра і зла (здебільшого у поєднанні з терпимим ставленням до відсутності такого розрізнення в інших людей);

п) відсутність підвищеного інтересу до негативних явищ у житті, в мистецтві (зокрема, до насильства, приниження та ін.). Реакція САО на такі ситуації пов'язана з бажанням щось поліпшити, якщо це можливо. Її критичність конструктивна, а не виникає із гніву чи обурення;

р) повага до себе і пов'язана з нею здатність шанувати інших; схильність до філософського гумору (на відміну від жартів, заснованих на відчутті ворожості чи першості до інших людей);

с) низький ступінь внутрішніх конфліктів. САО не воює сама із собою, й тому зберігає більше енергії для досягнення продуктивних цілей.

Багато схожого з особистістю, котра самоактуалізується, як її описує Маслоу, знаходимо у «повністю функціонуючої особистості», або *«особистості завтрашнього дня»*, що детально розглядається Карлом Роджерсом (1902-1987). Але тоді як Маслоу зосереджує увагу на характерологічних особливостях цікавих для нього людей, Роджерса хвилюють також світоглядні переваги тих, про кого він пише, їх критичність стосовно соціальної дійсності, пануючих у ній норм і цінностей. Якщо для Маслоу предметом аналізу є здебільшого зрілі особистості, котрі успішно проявили себе у професійній діяльності, то Роджерса цікавлять головним чином молоді люди, які встигли, проте, здійснити особистісний вибір. Такі,

до прикладу, колишні службовці корпорацій, які віддали перевагу не високим доходам, а більш простому способу життя, або колишні священики і ченці, котрі дійшли висновку про неспроможність прийнятих ними догм [13–15]. Роджерс указує на такі риси описуваних ним особистостей:

а) відкритість світу (і зовнішньому, і внутрішньому), новому досвіду, новим поглядам та ідеям, новому способу життя;

б) «екзистенційність», тобто здатність до повнокровного життя кожного моменту свого повсякдення;

в) відчуття суб'єктивної свободи, віра у свою здатність здійснити життєві плани, реалізувати свій вибір;

г) прагнення до автентичності, яка охоплює правдивість у спілкуванні, передбачає відмову від лицемірства і хитрості;

д) прагнення до цілісності, до подолання розриву тіла і духу, думки і відчуття, науки і здорового глузду, роботи і гри;

е) прагнення до інтимності, до тісного духовного зв'язку з іншими людьми, до пошуку нових форм вербального і невербального спілкування;

ж) ставлення до життя як до процесу. «Завтрашні особистості» завжди перебувають у русі, в динаміці змін, готові до ризику, і їм подобається такий спосіб життя;

з) піклування про людей, готовність надати допомогу (за умови, що її дійсно потребують). Істотно, що це делікатна, тактовна допомога, яка цурається оцінок і моралізування;

и) відчуття близькості до природи, прояв турботи про неї. «Особистості майбутнього» володіють екологічною свідомістю й переживають задоволення не від підкорення природи, а від об'єднання з природними силами;

к) довір'я до власного досвіду в поєднанні з недовірою до нав'язуваних ззовні авторитетів, готовність продукувати самостійні етичні думки;

л) здатність жити в суспільстві й відігравати в ньому конструктивну роль, не перетворюючись, проте, у його полоненого чи полонену;

м) антиінституціоналізм, тобто антипатія відносно жорстко організованих бюрократичних організацій. «Завтрашні особистості» виходять з того, що установи повинні існувати для людей, а не навпаки;

н) скептичне ставлення до науки і техніки, що використовується нині для придушення природи і маніпулювання людьми, ук поєднанні з підтримкою застосування науково-технічних досягнень в гуманних цілях;

о) відсутність прагнення до грошей і привілейованого матеріального положення, байдуже ставлення до багатства;

п) переважання надається духовним цінностям, рівно як і духовним особистостям, скажімо, таким, як Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Тейяр де Шарден.

Завершуючи розгляд рис здорової (тієї котра самоактуалізується) особистості, як вона розуміється в гуманістичній психології, подамо характеристику, яку дає їй Д. Шульц [24], здійснену на основі узагальнення робіт багатьох дослідників (окрім згаданих вище Олпорта, Франкла, Маслоу, Роджерса, враховані також погляди К.Г. Юнга, Е. Фрома і засновника гештальттерапії Ф. Перлса).

Наголошується, що за наявності багатьох розбіжностей між названими вченими всі вони згодні в тому, що психодуховно здорова особистість свідомо контролює своє життя. Вона здатна до свідомого (хоча і не завжди раціонального) керівництва своєю поведінкою і контролю за перебігом власної долі.

Психологічно здорова особистість знає свої сильні і слабкі сторони, свої переваги і недоліки, й загалом приймає їх, не прикидаючись і не мавпуючи інших. Виконуючи ті чи інші соціальні ролі, вона не змішує їх зі своїм істинним «Я». Така особистість не живе в минулому, не стає жертвою

реальних або уявних конфліктів, що мали місце в ранньому дитинстві. Орієнтуючись на майбутні цілі і місії, вона чітко усвідомлює теперішній час і діє в ньому. Водночас на противагу спокою і стабільності вона віддає перевагу зверненню до нових цілей і нового досвіду.

Шульц звертає увагу на відсутність «універсального припису» для психічного здоров'я людини. «Ми не є копіями чи дублікатами один одного, – пише він, – у наших неврозах або нашій більш нормальній поведінці. Чому ж ми повинні бути однакові у формі психічного здоров'я? ... Кожний з нас унікальний» [24, с. 144]. І далі: «Так само, як я – не ваш дублікат, я також не є дублікат самого себе, яким був, скажімо, 20 років тому» [Там само, с. 146]. Звідси логічно витікає висновок про обов'язковість урахування віку при розробці рекомендацій, що стосуються психодуховного здоров'я.

На відміну від властивої невротикам особистісної стагнації здорова персона ніколи не перестає зростати, розвиватися. «Якщо ми справді відкриті світу, то набуваємо нового досвіду, і в результаті цього змінюємося». Найбільші шанси досягти психічного здоров'я має той, «хто достатньо вільний (чиє «Я» незмінно надійне), щоб експериментувати з різними приписами й бачити, які з них підтверджують свою валідність у лабораторії повсякденного життя. Інші можуть запропонувати шлях поступу, але тільки ти сам зможеш сказати, наскільки він хороший у дії» (Шульц [Там само]).

Психологи, котрі обстоюють принципи гуманістичного підходу, здійснили певні кроки в напрямку операційного виявлення самоактуалізації. Найбільшу популярність здобув розроблений Е. Шостромом і схвалений Масловим «Опитувальник особистісної орієнтації» (Personal Orientation Inventory – POI) з двома головними шкалами – «Часова компетентність» (Time competence) і «Внутрішня підтримка» (Inner-directed support). Перша з них з'ясовує те, якою мірою суб'єкт здійснює вибір на підґрунті поточного переживання, не будучи поглинений ні минулим, ні майбутнім, тоді як друга

служує встановленню того, як саме суб'єкт ухвалює рішення, керуючись власними відчуттями, пріоритетами і цілями, а не вимогами чи реакціями інших.

Тест Шострома одержав широке застосування для з'ясування того, чи впливає якийсь ворк-шоп або інший захід, спрямований на особистісне зростання, потрібну дію. Водночас лунають і критичні голоси, вказуючи, зокрема, на те, що показники тесту істотно зростають після вивчення обстежуваними курсу гуманістичної психології. П. Сміт підкреслює також такий момент: «Відповіді на питання тесту оцінюються не з погляду респондента, як цього повинен був би вимагати теоретик гуманістичної психології, а залежно від того, чи потрапляють вони в категорії, наперед встановлені дослідником» [26, с. 211]. І справа тут, звісно, не в недоліках конкретної методики, а в тому, що, як констатує Дж. Льовінгер, найважливіші, життєве значимі якості «завжди було і буде важко схопити з допомогою об'єктивних тестів і лабораторних досліджень» [16, с. 65].

Багато уваги Маслоу і його послідовники приділили вивченню співвідношення між *самоактуалізованими особистостями і звичними людьми*. Встановлено, що серед населення САО складають невеликий сегмент відсотка. Так, за даними Бетті Фрідан, з 3000 обстежених студентів коледжів тільки про 20 осіб можна сказати, що вони рухаються до самоактуалізації. Водночас Маслоу указує на відсутність чіткої, різкої межі чи грані між особистостям самоактуалізованими і звичними. В кожній людині й, безумовно, в кожній новонародженій дитині, констатує він, існує активна спрямованість на здоров'я, імпульс до зростання, до актуалізації людського потенціалу. Адже самоактуалізація як процес – це розкриття і розвиток особою свого справжнього ества (true self), досягнення «повної людяності» (full humanness).

Невроз, навпаки, є «людським зменшенням». Утім, термін «невроз» Маслоу узагалі вважає абсолютно неадекватним. «Я б інтерпретував невроз, – пише він, – як невдачу особистісного зростання. Це та ситуація, коли не вдається стати тим, ким людина могла стати або навіть, я б сказав, повинна була стати. Людські й особистісні можливості згаяно; світ звужений, як і свідомість; здібності пригнічені» [19, с. 33]. Причому «людське зменшення», підкреслює відомий психолог, може бути оборотним, особливо в дітей.

Невдачі особистісного зростання Маслоу пояснює тим, що бути повністю людяним (full human) важко, небезпечно і проблемно. Самоактуалізація припускає послідовні вибори (брехати або бути чесним, красти або не красти і т. п.). До того ж у кожній такій точці є прогресивний і регресивний виходи (відповідно «вибір зростання» і «вибір страху»).

Аналогічну думку висловлює Роджерс: «Мій досвід у терапії і в групах унеможлиблює для мене заперечення реальності і значущості людського вибору. Для мене це не ілюзія, що людина якоюсь мірою архітектор самої себе» [22, с. 57]. Крім того, люди, вважає він, володіють багатими ресурсами саморозуміння і зміни своєї самосвідомості, установок, поведінки. Чи будуть вони використані, багато в чому залежить від психологічного клімату.

Орієнтуючись на психотерапевтичну практику, Роджерс ставить три умови, дотримання яких конче потрібне для того, щоб психологічний клімат сприяв особистісному зростанню (т.з. тріада Роджерса). Отож мовиться про такі умови:

- 1) достовірність, «конгруентність» поведінки психотерапевта, відсутність професійного або особистісного фасаду, «прозорість» його індивідуальності для клієнта;
- 2) безумовне, повне схвалення клієнта таким, яким він є;
- 3) емпатійне розуміння клієнта. Психотерапевт точно сприймає відчуття та особистісні сенси клієнта і пропонує останньому своє розуміння,

у тому числі й смислів, які не досягли порогу свідомості. «Іноді у висловах, здавалося б, не дуже важливих, – пише Роджерс, – я чую людський крик, прихований глибоко під поверхнею особистості» [22, с. 8].

Важливо, що виконання психотерапевтом цих умов розвиває у клієнта саморозуміння, впевненість у собі, підкріплює здатність самостійно вибирати поведінку. «Люди набувають великої свободи жити і ставатися» [22, с. 133].

Відображена у перерахованих умовах стратегія (або, як говорить Роджерс, «філософія міжособистісних стосунків») може бути застосована не тільки у психотерапії, але й поширена на багато інших видів відносин (батько – дитина, вчитель – учень, особа з високим статусом – особа з низьким статусом та ін.). «Я маю зухвалість, – говорить Роджерс, – вірити, що вона могла б бути ефективна і в ситуаціях, де нині панує груба сила, наприклад у політиці, передусім в нашому ставленні до інших народів» [22, с. 45]. У психологічному кліматі, наповненому достовірністю, прихильністю і порозумінням, люди і групи крокують від жорсткості до гнучкості, від статичності до процесу, від залежності до автономії, від захистів до самоухвалення, від передбаченості до непередбачуваної творчості. Успіхи на цьому шляху є «живим доказом актуалізаційної тенденції» [Там само, с. 43–44]. Ми по-справжньому надаємо допомогу, вважає цей відомий психолог, тільки коли ставимося один до одного як особистості, ризикуємо собою у цих стосунках як особистості, сприймаємо іншого як повноправну особистість [15].

Описана стратегія повинна розповсюджуватися і на ставлення особистості до самої себе. «Я дійшов того, – пише Роджерс, – щоб цінувати кожну зернинку мого досвіду, мене самого» [22, с. 43]. Це стосується навіть тих відчуттів, ідей і поведінкових імпульсів, яких прийнято соромитися. «Я хочу, – продовжує він, – прийняти всі ці відчуття, ідеї та імпульси як збагачувальну частинку себе. Я не чекаю, що діятиму згідно з усіма цими

імпульсами, але, коли я приймаю їх усі, то можу бути більш реальним; відтак і моя поведінка краще відповідатиме ситуації» [Там само].

Важливість достовірності у ставленні до самого себе підкреслює британський психолог-гуманіст Р. Лейнг (R. D. Laing); Г.О. Балл висловлює його погляди, орієнтуючись на статтю [20]. Людина страждає від того, що вона не щира із самою собою. Відчуження при цьому виникає у результаті того, що ми прикидаємося й одночасно прикидаємося, що не прикидаємося. Ми спотворюємо свій досвід або заперечуємо його – частково переслідуючи свої цілі, частково під стороннім тиском, щонайперше тоді, коли такий тиск чиниться в ім'я любові.

Вищевикладене показує, що аналіз процесу самоактуалізації особистості виявляється тісно пов'язаним із філософськими, світоглядними проблемами, які хвилювали мислителів упродовж багатьох століть. Найважливіша з них стосується того, чи від початку добра або зла людина. Маслов і Роджерс обстоюють переважання добра, вважаючи за доказ позитивності людської природи, себто те, що рекомендована ними «викривальна» терапія зменшує агресію, ворожість, жадібність та інші негативні характеристики і примножує любов, доброту, творчість.

Е. Стоб [27] вважає подібні міркування недостатньо переконливими. З не меншою підставою, переконаний він, можна стверджувати, що люди мають потенціал і для вияву доброти, і для утвердження егоїзму та жорстокості. Ті чи інші характеристики розвиваються залежно від середовища і досвіду. Відтак базовими є наступні питання: Які обмеження накладаються біологічною природою людей узагалі і конкретних індивідів зокрема? Як біологічні задатки і досвід взаємодіють при становленні особистісних характеристик?

Близький до гуманістичної психології філософ Е. Беккер [9; 10], звертаючись до спадщини Ж.-Ж. Руссо, віддає перевагу тезі про

першопочаткову етичну нейтральність людського індивіда і підкреслює важливість раннього досвіду. Людську природу в її позитивних характеристиках він вважає за краще розглядати як ідеал. Суперечка між «романтиками», з одного боку, і «циніками» або «реалістами» – з іншого, вочевидь важка, тому не може бути вирішена суто емпірично; «все залежить від того, що ти хочеш вибудувати і чого можеш досягти» [10, с. 178]. Серцевина науки про людину в суспільстві, вважає Беккер, наполовину емпірична і наполовину ідеальна – і це той пункт, де наука логічно сходиться з релігією.

Р. Лейнг (див. [20]) також зазначає, що якщо людина створює себе за допомогою скоюваних нею виборів і що впливає на світ, який потім, зі свого боку, діє на неї, то недоречно вивчати людей, неначебто вони були речами, до того ж статичними. Треба розуміннево осягнути шлях, яким люди навмисно, завдяки практиці, створюють свій світ, а не просто бачити соціальну дійсність як процес, де владарюють механічні причини.

У зв'язку з цим процитуємо В. Франкла: «... Будучи професором у двох сферах – неврології і психіатрії, я добре усвідомлюю, якою мірою людина залежить від біологічних, психологічних і соціальних умов; але, крім того, що я професор у двох царинах науки, я ще й людина, котра вижила у чотирьох таборах – концентраційних таборах, – і тому є свідком того, до якого несподіваного відліку людина здатна кинути виклик найважчим умовам, які тільки можна собі уявити» [5, с. 77].

Діалектичний підхід до обговорюваної тут проблематики розвиває Еріх Фромм (1900-1980). Сутністю людини, вважає він, «є не добро і зло, не любов чи ненависть, а суперечність, яка примушує шукати все нові рішення, що викликають, своєю чергою, все нові суперечності», причому «людина може відреагувати на цю дилему регресивним або прогресивним чином» [6, с. 91]. «Людина не є ні хорошою, ані поганою. Якщо вірити в доброту

людини як у її єдиний потенціал, то обов'язково бачитимеш факти у спотвореному рожевому світлі і врешті-решт жорстоко розчаруєшся. Якщо вірити в іншу крайність, то перетворишся в циніка і не помітиш численні можливості на шляху до добра в собі самому і в інших. Реалістичний погляд бачить достеменні потенціали в обох можливостях й досліджує умови, при яких вони відповідно розвиваються. Ці міркування ведуть нас до проблеми *свободи людини*» [Там само, с. 93].

Свобода, припускаючи самоврядування, вимагає знання себе. «Мета знання себе, – говорить Маслоу, – ближче до того, що ми називаємо свободою, ніж до переважального самоконтролю» [17, с. 41]. Водночас важливим складником свободи як умови розвитку особистості є свобода пошуку істини, свобода розуму, в тому числі й тоді, коли аналізу підлягає сама особистість. Про це пише, зокрема, американський філософ Дж. Рендел [21], цікавлячись як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами свободи. Найважливішу якість особистості він убачає у її здатності до самокритики, до співвідношення свого життя з вищими ідеалами.

Особистість потребує знання не тільки своїх якостей як таких, але і їх залежності від зовнішніх умов і від власної індивідуальної активності. Як стверджує Е. Фромм, «ні Маркс, ані Фройд не були детерміністами у тому сенсі, що вони нібито вірили в категоричність каузального спричинення. Вони обидва вірили в можливість зміни одного разу вибраного шляху. Вони обидва бачили обґрунтованість цієї можливості у здатності людини усвідомлювати сили, які спонукають її, так би мовити, за її спиною, і таким чином знов віднайти свою свободу» [6, с. 94–95].

На думку прихильника гуманістичної психології британського літератора К. Уілсона, остання поставила під питання дарвіністські, фройдистські, бігевіористські припущення про те, що людина – раб своєї «низької природи» і безпорадна в руках природних сил. Психологія Маслоу,

хоча й ґрунтується на спадщині Фроїда та Уотсона, враховує проігноровану ними оптимістичну сторону людської психіки. «Детерміністські закони нашої «низької природи» діють у своїй сфері; але існують й інші закони. Людська свобода є реальністю, причому реальністю, котра впливає на фізичне, рівно як і на душевне, здоров'я. Коли описані Франклом ув'язнені переставали вірити в можливість свободи, вони хворіли і вмирали... Щоб реалізувати свої можливості, людина повинна вірити у відкрите майбутнє; має бачити щось таке, що заслуговує дії» [29, с. 219].

Гуманістичний підхід до людини, вважає британський філософ Х. Блекхем [11], є одночасно і приписуючим (пропонуючи концепцію людини і стратегію життя), і не приписуючим (оскільки залишає цілі відкритими).

Значення гуманістичної психології, як констатує К. Уїлсон у процитованій вище книзі, виходить за рамки психологічної науки. Психологи-гуманісти, із позиції науки, підходять до питання про «вершину людської природи», поставленого великими романтиками – Блейком, Байроном, Гете, Шиллером та іншими.

Найважливіше значення для розкриття психологічних механізмів становлення особистісної свободи мала розробка Абрамом Маслоу зорієнтованої на вирішення цього завдання *теорії мотивації*. Оскільки основні положення даної теорії подані в російськомовній літературі [1; 3; 4], то підкреслимо тут лише основоположні моменти.

Маслов виділяє п'ять послідовно формувальних рівнів потреб: фізіологічні, в безпеці, у любові, в оцінці і пошані (з боку значущих інших і самого себе) і, нарешті, в самоактуалізації. Дитина не може досягти самоактуалізації, поки її потреби попередніх рівнів не задоволені. Але коли щабель самоактуалізації досягнутий, він може бути збережений і при неповному задоволенні потреб більш низьких (базових) рівнів.

Чотирьом базовим рівням відповідає *мотивація дефіциту*. Поки дефіцит має місце, людина шукає способу задоволення базових потреб. Але коли дефіцит подоланий, то здорова людина, за Масловою, першочергово мотивується власною потребою у розвитку і максимальній актуалізації своїх можливостей. Цей імпульс дії поверх базових потреб дослідник називає «метамотивацією» або «*мотивацією Буття*». На жаль, людей цілком здорових у сенсі Маслової відносно мало; відповідно, метапотреби не обов'язково розвиваються, коли задоволені базові потреби. До того ж при мотивації Буття, підкреслює П. Сміт, «поведінка є внутрішньо задовольняючою. Ми «робимо свою справу» не в очікуванні певної реакції з боку інших, а просто тому, що цим виявляємо певний поціновуваний нами аспект самих себе» [26, с. 209].

Розглядаючи відкриту наситність метапотреб, К. Уїлсон за аналогією із звиканням до наркотиків вводить поняття «позитивного звикання», яке збагачує особистість, – до музики, до літератури тощо. З іншого боку, буттєвій мотивації відповідає *орієнтація на буттєві цінності* – істину, красу, добро, справедливість і т. ін. Така орієнтація дозволяє подолати багато традиційних дихотомій. «Якщо ви, – пише Маслово, – здійснюєте роботу, яку любите, і віддані цінності, яка для вас є вищою, то ви себелюбні, наскільки це можливо, й одночасно безкорисливі та альтруїстичні... Ваші кордони розповсюджуються у цьому сенсі далеко за межі вашої особистої сфери інтересів, з тим щоб охопити весь світ. Якщо несправедливість скоюється проти кого-небудь у Болгарії чи Китаї, вона скоюється і проти вас» [19, с. 194–195].

Повному розкриттю можливостей кожного індивіда певною мірою заважає властиве людині подвійне ставлення до буттєвих цінностей (особливо сильне у невротиків). Прикладами тут можуть бути такі дилеми: любов до краси і незручність у її присутності; захоплення людською

добротою і роздратування при зустрічі з нею; пошук досконалості і тенденція до її руйнування. Таке подвійне ставлення має місце відносно прояву буттєвих цінностей не тільки в інших людей, а й у самої особистості стосовно себе. «Ми, – констатує Маслоу, – боїмося нашого найкращого, як і нашого найгіршого, хоча й по-різному» [19, с. 35]. Розуміння цієї базової екзистенційно проблеми покликане допомогти юні і дорослим долученню до буттєвих цінностей.

Пізнавальним процесам самоактуалізувальних особистостей меншою мірою властиві спотворення через бажання, тривогу, страхи, надії, помилковий оптимізм чи песимізм. Як зауважує Маслоу, буттєвим цінностям відповідає буттєве, безоцінне пізнання, котре охоплює радість пізнання вищих цінностей. Такого плану пізнання взаємодіє із звичним, що містить оцінку, планування, ухвалення рішень.

Загалом Маслоу розглядає зв'язок буттєвого пізнання із цілісністю особистості, підвищення котрої залежить від взаємоопосередкування зі світом, який вона його сприймає. Більш розвиненим особам стає доступним більш високий сенс [15; 106–109].

Таким чином, для САО характерні чітко визначені особливості свідомості. Але при цьому, по-перше, цілісній особистості властива певна єдність свідомого і несвідомого; по-друге, специфіка зачіпає і саму сферу несвідомого. Ми поступово зрозуміли, аргументує своє бачення Маслоу, що не можна бути тільки раціональним, науковим, логічним і т. п.; потрібна гармонія свідомого і несвідомого. Недоречно оголошувати несвідому сторону людської природи завчасно хворою. «Так спочатку думав Фройд, але ми тепер навчаємося іншому» [19, с. 91]. У зв'язку з цим він говорить про «здорове несвідоме, здорові регресії, здорові інстинкти, здорову нерациональність і здорову інтуїцію» [Там само, с. 163]. Водночас він

виступає проти антираціоналізму та антиінтелектуалізму, характеризуючи інтелект як могутню інтегруючу силу.

Значну (набагато більшу, ніж в інших людей) роль у житті САО відіграє так званий *піковий досвід* (peak experience, в іншому перекладі – «межові переживання»). Маслоу характеризує цей досвід як захоплення, екстаз, «океанічне відчуття», відчуття безмежного горизонту, відкритого погляду [93].

Піковий досвід за потреби короткий (більшого людина б не витримала). Але саме гостра емоція відкриває дорогу спокійному щастю (так званому *плато-досвіду*), для якого характерне ясне усвідомлення вищих цінностей (буттєве пізнання, про яке мовилося вище). Такого екзистенційного рівня досвід, наголошує Маслоу, не можна купити, гарантувати чи навіть шукати. Радість повинна бути сюрпризом. Однак можна створити умови, за яких піковий досвід більш вірогідний. Причому досвід цей вільний від яких-небудь догматичних установок відносно того, що є нормальним, «правильним». В такі моменти, особа забуває про себе і водночас стає вільнішою від впливу інших людей, у неї зникають страхи, зменшуються захисти і гальмування; вона цілковито віддана Буттю і не керується мотивацією дефіциту [108].

Водночас піковий досвід і плато-досвід вкрай важливі для так званих трансцендерів (у перекладі Д.О. Леонтьєва [3] – «трансцендентів»), яких Маслоу відрізняє від «просто здорових самоактуалізаційних осіб». Він визначає характерні особливості трансцендерів (неодноразово обмовляючись при цьому, що стосовно цілої низки таких особливостей він не має конкретних емпіричних даних й указує їх, керуючись інтуїцією і загальнотеоретичними міркуваннями).

Отже, перерахуємо згадані особливості.

1. Піковий досвід і плато-досвід стають для трансцендерів найважливішими цінностями.

2. Трансцендери легко, природно, навіть не усвідомлюючи цього, говорять на мові Буття, мові поетів, містиків, провидців, глибоко релігійних людей – узагалі тих, хто живе під знаком вічності. Тому вони краще розуміють іносказання, риторичні фігури, парадокси, музику, загалом мистецтво, досягають більшого успіху в невербальному спілкуванні та ін.

3. Вони бачать у всіх речах сакральну сторону, не відмовляючись у той же час розглядати їх на практичному, повсякденному рівні. Вони можуть за покликом власної волі переходити до сакрального, співвіднесеного з вічністю сприйняття всього, що оточує їх.

4. Найважливішими мотивуючими чинниками для них є буттєві цінності – такі, як досконалість, істина, краса, добро, цілісність, подолання дихотомій.

5. Вони якимсь чином упізнають один одного і вже при першій зустрічі майже миттєво досягають взаєморозуміння і близькості, так що можуть звертатися між собою не тільки на вербальному, а й на невербальному рівні.

6. Вони більше за інших чуйні до краси.

7. Порівняно із «просто здоровими САО» вони виявляють більш цілісне відношення до світу. Якщо звична людина здатна дійти роздумів про важливість братства людей, або про те, що право вести війну – прояв дурнотяпства чи незрілості, то трансцендери приходять до таких думок набагато більш легко і природно. Навпаки, їм потрібне зусилля, щоб розмірковувати «нормально» (фактично – дурним або незрілим чином), хоча вони й здатні на це.

8. У трансцендерів підвищена характерна для САО взагалі тенденція до синергії (гармонійної взаємодії) – як до внутрішньопсихічної,

так і до міжособистісної. Вони долають змагальність, ставлення до взаємодії з партнерами за принципом гри з нульовою сумою (тобто уникають ситуацій, коли один виграє, то інший програє).

9. Вони більшою мірою і легше, ніж інші, виходять за межі свого «Я», долають самототожність.

10. Вони здатні не тільки до любові (що взагалі характерно для САО), а щонайважливіше – до благоговіння, ближче до божественного, до святості у середньовічному сенсі.

11. Трансцендери набагато більше за навколишніх і «просто здорових САО» ступені схильні до відкриттів, новаторства, схильні швидше добре і якісно виконати ту роботу, яка має бути зроблена. Прозріння трансцендерів дозволяють ясніше побачити буттєві цінності, ідеал, досконалість, те, що могло б бути і чому було б слід бути.

12. «У мене є неясне враження, – пише Маслоу, – що трансцендери менш «щасливі», ніж здорові особистості, котрі йдуть шляхом самоактуалізації. Вони, звісно, можуть переживати більший екстаз, більше захоплення і більше «щастя» (це дуже слабе слово), ніж щасливі і здорові люди. Але в мене іноді виникає думка, що вони такою ж і, можливо, більшою мірою схильні до якогось космічного чи буттєвого смутку з приводу дурості людей, їх дій проти самих себе, їхньої сліпоти, їх жорстокості один до одного, їхньої короткозорості. Це виникає, мабуть, із контрасту між тим, що існує насправді, та ідеальним світом, який трансцендери можуть бачити так легко й так живо і який сутнісно легко досяжний» [19, с. 288]. Водночас трансцендери оптимістичні у своєму ставленні до достатньо тривалих відрізків життєвого шляху.

13. Із суперечностями, пов'язаними зі своєю елітарністю, своїм переважанням над іншими людьми трансцендери справляються легше, ніж

просто здорові САО. Цим вони зобов'язані своїй здатності з більшою легкістю жити одночасно і у звичному (дефіцитарному), і в буттєвому світі.

14. Маслоу припускає наявність у трансцендерів позитивної кореляції (на відміну від більш звичної негативної) між зростанням знання, з одного боку, й утаємничення та благоговіння – з іншого.

15. Трансцендери менше бояться прославитися диваками, ніж інші САО, і тому більше схильні до творчості, котра іноді, як відомо, має вигляд дивацтва.

16. Краще розуміючи неминучість зла у філософському сенсі слова, трансцендери одночасно відчувають великий жаль до його носіїв і більш непохитні у боротьбі з ним.

17. Вони більше за інших схильні вважати себе *носіями* таланту, *інструментами* надособистого, тимчасовими хранителями більшого інтелекту, вміння, лідерства, ефективності.

18. Вони виявляють також підвищену спроможність до глибокої духовності або релігійності – будь то в теїстичному чи нетеїстичному сенсі. У зв'язку з цим Маслоу помічає (спираючись на широке розуміння релігійності), що деякі атеїсти набагато релігійніші, аніж окремі священники.

19. Просто здорові САО – це сильні індивідуальності, люди, котрі знають, хто вони такі, куди рухаються, чого хочуть, тобто ті, що адекватно й успішно використовують свої можливості, свою справжню (психодуховну) природу. Трансцендери володіють усім цим, але водночас виходять за рамки свого «Я», самоідентичності й самоактуалізації.

20. Завдяки більш легкому сприйняттю буттєвого світу трансцендери більшою мірою, ніж інші, здатні переживати почуття за очарування подібно дітям, заворожено спостерігаючи падіння крапельок дощу з карниза, рух гусениці, кольори, що переливаються в калюжі та ін.

21. Завдяки прихильності до буттєвого пізнання трансцендери (на відміну від прагматичних «просто здорових САО») схильні сприймати навколишні явища як більш потаємні, більш досконалі, більшою мірою відповідні тому, що повинно бути. Тому вони обережні у своїх діях, побоюючись порушити те, що добре в існуючому вигляді.

22. Цілісність відчуттів, «постамбівалентність», властива САО взагалі, особливо характерна для трансцендерів, котрі схильні до внутрішньо безконфліктної любові «від щирого серця» на відміну від більш звичної суміші любові і ненависті.

23. Впродовж століть містики і трансцендери віддавали перевагу простоті й уникали розкоші, привілеїв, величання і власності.

24. Для трансцендерів (за враженнями Маслового) звичною є екторморфна конституція (за Шелдоном), тоді як інші САО більш схильні бути мезоморфами.

Цікаве спостереження Маслового полягає в тому, що він знайшов стільки ж трансцендерів серед бізнесменів, менеджерів, педагогів, політиків, як і серед релігійних діячів, поетів, інтелектуалів, музикантів – узагалі тих, серед кого природно їх шукати й справді знаходити.

1.3. Теоретичні основи феномена самоактуалізації у психологічному ракурсі

У сучасній психології широко висвітлені теоретико-методологічні аспекти самоактуалізації як фундаментальної проблеми становлення і розвитку особистості. Зокрема, в зарубіжній теоретичній психології концепція самоактуалізації обґрунтована в основному як низка ідей, концептів, моделей і схем гуманістичного напрямку. Проте й на сьогодні,

більше ніж півстоліття, останні є недостатньо впорядковані. Так, гуманістична переорієнтація суспільної свідомості і психологічної думки відбулась усередині ХХ століття. Питання самореалізації індивіда стали актуальними для вчених, котрі займалися проблемами розвитку особистості (Г. Олпорт, Г. Мюррей, Г. Мерфі, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей). Напрямки психологічної науки, що існували на той час, не могли пояснити позитивних тенденцій розвитку особистості. Оскільки психоаналіз розглядав людину як інстинктивну істоту з інтрапсихічними конфліктами, бігевіоризм трактував навчання і досвід як основні складові особистості. Критика класичних напрямків психологічної теорії і практики стимулювала висунення гуманістичних орієнтирів на перший план світобачення [8; 19; 27; 100; 109]. У підсумку психологи-гуманісти прийшли до розуміння, що життя людини не можна досягнути, якщо не брати до уваги її найвищі прагнення – *самоактуалізацію*, збереження здоров'я, пошук ідентичності та автономності. Визнаючи вплив на особистість конфліктів, інстинктів і зовнішніх дій, вони все ж вважають, що людина може і повинна піднятися над своєю біологічною природою, над своїм минулим і над нормами, що задаються довкіллям. Характерним у цьому сенсі є такий вислів А. Маслоу: «Я фрейдист, і я бігевіорист, і я гуманіст, і я розробляю те, що може бути назване четвертою психологією трансцендування» [102, с. 4].

Гуманістична психологія акцентує свою увагу на вивченні здорових сторін особистості, розглядає поведінку людини з погляду її суб'єктивного сприйняття і пізнання дійсності. Система її самозвіту – суб'єктивна здатність усвідомлювати реальність – відіграє ключову роль у визначенні її зовнішньої поведінки. Представники цього напрямку в психологічній науці вважають, що навколишній світ не є реально існуючою незмінною дійсністю для всіх. Навпаки, матеріальна або об'єктивна реальність усвідомлено сприймається й інтерпретується людиною кожен момент життя. Це твердження є важливим

для розуміння ідеї самоактуалізації з феноменологічних позицій [93; 100; 109].

Розвиток концепції самоактуалізації головно пов'язаний з іменами А. Маслоу і К. Роджерса. Проте було б несправедливо вважати її явищем психологічної думки лише нового часу. Свої витoki вона бере в інших теоріях – психоаналітичній З. Фрейда, індивідуальній А. Адлера, аналітичній К. Юнга, диспозиційній Г. Олпорта, організмичній психології К. Гольдштейна і гештальт-психології К. Левіна та інших науковців, скажімо, є окремим положенням соціально-когнітивної теорії А. Бандури. Звісно, що окреслені системи науково-психологічних знань ґрунтуються на різних теоретичних і методологічних засадах. Тому доречно з'ясувати сутнісний зміст кожного підходу чи погляду, проаналізувати та упорядкувати у вигляді узагальнювальної схеми основні ідеї, теоретичні уявлення, моделі і концепти, що спричинили становлення концепції самоактуалізованої особистості.

Поняття «самоактуалізація», як відомо, ввів у науковий обіг нейропсихіатр К. Гольдштейн. Проте статус одного з найважливіших для характеристики особистості воно набуло лише в гуманістичній психології. Так, спочатку, в клінічній практиці, згаданий науковець розумів під «самоактуалізацією» активацію якихось внутрішніх ресурсів організму, які до травми не виявляли себе, хоча результатом їх дії є спроможність організму до реорганізації, відновлення властивостей особистості після перенесеного поранення чи травми. Отож первинно цим поняттям іменувалися психофізіологічні процеси, які наявні на клітинному і тканинному рівнях і нагадують описані А. Адлером механізми компенсації фізичної недостатності органів.

Водночас зауважимо, що надалі К. Гольдштейн філософськи осмислює самоактуалізацію як універсальний принцип життя. У цьому аспекті він пише про «вищу самоактуалізацію», ідея якої формулюється так: організм – це

єдине ціле, і те, що відбувається в будь-якій його частині – зачіпає весь організм. Тому поняття «самоактуалізація» наповнюється новим змістом як основний і сутнісно єдиний мотив у людському житті [99].

Ґрунтовнішу розробку термін «самоактуалізація» отримав у працях А. Маслоу, за яким закріплюються значення «повноцінний розвиток людини» [47, с. 15], безперервна реалізація її потенційних можливостей, здійснення нею своєї місії-покликання, більш повне пізнання й прийняття своєї власної природи, прагнення до єдності, інтеграції або внутрішньої синергії як особистості. Тому умовами успішної самоактуалізації вчений вважає усвідомлення останньою власного потенціалу, сильних і слабких сторін; сприятливі зовнішні умови, які б не пригнічували тенденцію до самоактуалізації, а сприяли її вияву; відкритість особистості новим ідеям, досвіду, а також готовність ризикувати, помилятися, відмовлятися від старих звичок і стереотипів.

Згодом А. Маслоу, на підставі серії емпіричних розвідок і теоретичного аналізу результатів, прийшов до поняття про особистість, котра самоактуалізується, як про душевно здорову, або таку, котра безперервно розвивається та ефективно виявляє людську суть [102]. Тому понятійно самоактуалізація означає перш за все особливий вид діяльності, реальний процес поступального розвитку і позитивного саморозвитку людини. Вочевидь самоактуалізація – це процес і результат, яким властиві характеристики справжності, безпосередності, вчинковості, подієвості. Ось чому будь-яке досягнення у процесі самоактуалізації не розглядається як фінальне, остаточне, таке, що не уможливорює інших, у тому числі ще вищих, вершинних.

Окрім цього, у зарубіжній психологічній науці існують інші інваріанти розуміння самоактуалізації, серед яких назвемо найбільш аргументовані: це – а) безупинний активний процес становлення, за допомогою якого індивід

бере на себе відповідальність за якість власного життя (Г. Олпорт); б) єдиний і центральний мотив у структурі організму (К. Роджерс); в) повна реалізація наших справжніх можливостей (К. Хорні); г) трансцендентне самоосягнення себе як синтезуючого духовного центру (Р. Ассаджолі); д) процес усвідомлення і реалізації взаємозв'язку внутрішнього Я з енергією Універсуму (М. Боуен); е) цілеспрямований, специфічний для кожного етапу життя, процес самоздійснення особистості (Ш. Бюлер); є) повна реалізація Я, становлення єдиного, неповторного і цілісного індивіда, що охоплює й процес індивідуації (К. Юнг). Усі ці теоретичні інваріанти, безсумнівно, фіксують значущі ознаки феномена самоактуалізації людини, в основі якого лежать життєві потреби зростання, розвитку і самовдосконалення. Тому й термін «самоактуалізація» часто є синонімом інших – «реалізація своїх можливостей» і «самореалізація». У цілому самоактуалізацію слушно сприймати як *інтегральну особистісну рису-властивість*, яка обіймає розвитковий перебіг сутнісних сил та здібностей соціальної особи в напрямку набуття нею сутнісного сенсу свого усупільненого існування.

Психоаналітична парадигма тлумачить самоактуалізацію як поєднання свідомого й неусвідомлюваного, що відбувається у результаті самопізнання, робить індивіда цілісною особистістю, самим собою, індивідуальністю, якій властиве прагнення до подальшого самовдосконалення. Одним із перших розглядів у доміантних інстинктах людини потребу в самореалізації З. Фройд, котра, на його переконання, локалізується в несвідомому нашаруванні людської психіки і сутнісно виявляється у «прагненні до задоволення» [83]. Загалом психоаналітична модель мотивації заснована на концепції інстинкту, визначеного як вроджене становище збудження, яке потребує розрядки, інтегрована з концептуальними моделями квазіпотреб і психологічної валентності К. Левіна. Це послужило базисом для розробки А.

Масловим теоретичних засад мотивації, заснованої на ідеї розрізнення буттєвих і дефіцитарних мотивів та цінностей [19].

Потреба в самореалізації, за Е. Фроммом, є екзистенційною, тобто являє собою психічний стан, який є одвічним і незмінним у своїй першооснові. Соціальні умови здатні змінити лише способи її задоволення, а тому вона може знайти вихід у творчість і в руйнування, в любов і в агресію чи злочинність [84].

Джерелом подальшої розробки явища самоактуалізації, що й донині розвивається в сучасній психології, є погляд А. Адлера стосовно взаємозамінності понять «прагнення до переваги» і «прагнення до самодосконалості» [3].

Порівнюючи себе з недосяжним ідеалом досконалості, особа, на його думку, постійно сповнюється почуттям, що вона нижча за цей ідеал, а тому глибинно мотивується цим почуттям. Зокрема, індивідуальна психологія в основних тезах стверджує, що людина, прагнучи до досконалості, завжди знаходиться у русі-поступі до особистісно значущих життєвих цілей. Причому останні значною мірою обираються індивідуально. Відтак саме у постійному прагненні до досконалості особистість здатна планувати свої дії і визначати власну долю й, досягаючи поставлених цілей, не лише підвищувати власну самооцінку, а й знаходити своє місце в суспільному повсякденні. У концепції творчого «Я», що є головним конструктом адлеровської теорії, актуалізується відповідальність особи за те, ким вона стає і як поводить. Творча сила робить її вільною самовизначатися і сприяє розвитку в неї соціального інтересу. Надалі ці ідеї були реінтерпретовані в теоретичних моделях самоактуалізації як меті розвитку А. Маслоу [48] і Я-концепції К. Роджерса [69].

Динамічний та еволюційний процес інтеграції багатьох протидіючих внутрішньособистісних сил і тенденцій К. Юнг розкриває в

концепції індивідуації. У своєму підсумковому ефекті остання передбачає свідому реалізацію людиною своєї унікальної психічної реальності, повний розвиток й уможливлення всіх елементів особистості. Таким чином саме *архетип самозвеличання* стає центром особистості як єдиного головного цілого. Завдяки цьому вивільняється енергія, потрібна для безперервного особистісного зростання. Результуюче здійснення індивідуації, за К. Юнгом, і є самореалізація. Причому ця прикінцева стадія розвитку особистості досягається непросто, доступна лише здібним і високоосвіченим людям [95].

Дж. Мід спільно з Ч. Кулі запропонували концептуальну *модель розвитку «Я»*, згідно з якою унікальність кожної конкретної особи зумовлена впливом на неї навколишніх, а дотичні виконання іншими соціальних ролей видозмінюють наші власні дії. Тому з успішно виконуваного рольового репертуару поступово складається образ «узагальненого іншого», роль якого також може бути привласнена; реакція організму на цю роль і характеризує його особистісне самозвеличення [28].

Іншої позиції дотримується Е. Еріксон, досліджуючи розвиток особистості через механізм ідентичності, що відкривається в «Я-переживанні» й постає як актуалізоване переживання тотожності людини самій собі. Сила відшуканої індивідуальної ідентичності дозволяє перевершити обмеження групової ідентичності, дає особі сили для дій у тих проблемних ситуаціях, де успіх негарантований, сприяє продукуванню багатокрокових стратегій досягнення мети. Водночас Е. Еріксон приходить до розуміння становлення особистості як процесу отримання якихось фундаментальних життєвих цінностей [94]. Саме ці ідеї отримали подальший розвиток у гуманістичній концепції самоактуалізації.

Значний вплив на психологічні погляди А. Маслоу здійснила К. Хорні у теоретичному форматі его-психології, що розвивала революційну ідею уможливлення психоаналізу без психоаналітика – *самоаналіз*. Вона

першочергово виділяє потребу людини в безпеці і називає три основні принципи пошуку задоволення цієї потреби: 1) рух *до* чого-небудь (moving forward), що виявляється у пошуках любові; 2) рух *всупроти* (moving against), що реалізується в агресії; 3) рух *від* чогось (moving away from), що центрується в установці на втечу, або на відхід у себе. Загалом основна ідея соціокультурної концепції полягає в тому, що кожна особистість природно прагне до самореалізації: у кожного з нас є бажання-інтенції до розвитку, до прагнення стати людиною сильною, цілісною; отож, у нас дримають здібності й обдарування здебільшого загальмовані невротичними тенденціями. Натомість К. Хорні переконана, що самоаналіз приносить користь конкретній особі, сприяючи її саморозвитку [19].

Відповідно до *концепції розвитку самості* Г. Олпорта, формування унікальності людського життя залежить від такої організуючої й об'єднуючої сили, як *пропріум*, що охоплює всі аспекти особистості, сприяючи формуванню відчуття її внутрішньої єдності, нероздільності. Пропріум – це позитивна, творча, налаштована на зростання властивість людської природи, котра перебуває у постійному розвитку. Це – якість-риси, що «усвідомлюється як найбільш важлива і центральна» [97, с. 4]. Причому дозрівання людини – безперервний процес становлення, який продовжується все життя, а тому існує якісна відмінність між зрілою особистістю і незрілою чи невротичною. Г. Олпорт описав риси здорової особистості й водночас довів, що поведінка зрілих суб'єктів функціонально автономна та мотивована усвідомленими процесами [96].

У бігевіористичній парадигмі самоактуалізація пов'язується з поведінкою людини, яка регулюється складними взаємодіями між внутрішніми явищами та обставинами соціального оточення. Так, *концепція самоєфективності* А. Бандури, що формувалася одночасно з теоретичними уявленнями А. Маслоу і К. Роджерса, головно стосується вміння людини

усвідомлювати й оцінювати свої здібності, вибудовувати поведінку, відповідну специфічному завданню чи ситуації. Вона, розглядаючи також самооцінку і схильність на користь свого Я, виявляє глибинні пласти розуміння людської природи. Зокрема, стверджує, що та особа, яка усвідомлює свою самоефективність, докладає більше зусиль для виконання складних завдань, ніж ті навколишні, хто відчуває сумніви у своїх можливостях. З погляду А. Бандури, самоефективність, або усвідомлена здатність справлятися зі специфічними ситуаціями, впливає на декілька аспектів психосоціального функціонування – оформлення поведінки, мотивування, обстоювання погляду чи позиції, виникнення емоцій. Водночас активно освоєвані знання або дії – це найпотужніше джерело самоефективності [98]. Звідси основний акцент робиться на навчанні шляхом спостереження і набуття навичок умілої поведінки. В цілому ідея самоефективності надихає кожного не піддаватися несприятливим ситуаціям, бути наполегливим, незважаючи на перешкоди, зосереджувати зусилля на подолання будь-яких життєвих перепон.

Відчуття власної гідності – важливий чинник самоактуалізації особистості. Віра у свої позитивні можливості локалізує ймовірність депресії, збільшує простір потенційного успіху та кількість ступенів внутрішньої свободи. Саме людська самоефективність допомагає не лише глибоко пізнати себе, а й повірити у власні здібності і вольову поведінку. Це, насамперед, – раціонально-емоційний стан власної компетентності та успішності.

Розглянуті концептуальні підходи представників різних психологічних напрямків вплинули на формування і розвиток фундаментальних теоретичних уявлень про самоактуалізацію у лоні гуманістичної психології. Усі названі моделі стосуються *феномена самоактуалізації* людини, в основі якого знаходяться потреби зростання, розвитку і самовдосконалення. Ці теоретичні погляди істотно збагатили психологічну науку. За наявності

розбіжностей між ученими гуманістичної, трансцендентної, аналітичної та інших шкіл, всі вони найголовнішою умовою самоактуалізації визначають орієнтацію особи на пошук глибинної, істинної, несвідомої *самості* (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Р. Ассаджолі, М. Боуен, К. Юнг), розглядаючи її як процес і як результат цілісної – несвідомої та свідомої – реалізації потенціалу розвитку особистості.

Отже, є підстави зробити такі попередні узагальнення: 1) потенційне джерело самоактуалізації перебуває усередині людини; 2) має місце його трансценденція за межі свідомого; 3) це джерело доступне для особистості через досвід та усвідомлення. Крім того, до важливих чинників самоактуалізації слушно віднести відчуття власної гідності, об'єктивізацію ставлення до себе (адекватна самооцінка), рефлексію, орієнтацію на буттєві цінності.

Заслуговують на увагу й критичний аналіз варіантні набори найхарактерніших рис особистості, котрі притаманні самоактуалізованим особам. Одним із перших їх визначив Г. Олпорт, указавши на шість критеріїв зрілої особистості [96; 37]. Вагомий внесок у розробку гуманістичної концепції здорової особистості здійснений свого часу В. Франклом, котрий, як стверджує Д. Шульц [109], пропонує сім рис душевно здорової особистості. Проте А. Маслоу описує основні сімнадцять рис особи, котра йде шляхом самоактуалізації, хоча не кожна з них має їх повний набір [5; 41]. Цей дослідник також констатує, що дорога до самоактуалізації (і до вироблення цих характеристик) не пов'язана із спробами розвивати їх «окремо», а перебуває в абсолютно іншому вимірі. Головне тут – це ресурси, якими реально володіє особа, котра прямує до мети, – «самозвеличання», і шлях, який до неї веде, – «самоактуалізація». Причому вибір на користь зростання у напрямку самоактуалізації здебільшого здійснюється людиною в кожній ситуації вибору. Будь-яка відмова від зусиль до повної реалізації

потенціалу призводить до виникнення патології, або навіть метапатології. У будь-якому разі відмова від розвитку призводить до нервових, психічних розладів, до «згортання» окремих здібностей, наростання інволюційних тенденцій, долучення до них окремих регіонів і країн, що може спричинити деградацію людства [102].

Багато схожого з особистістю, котра самоактуалізується, як її описує А. Маслоу, знаходимо у «повністю функціонуючій особистості», або «особистості завтрашнього дня», емпірично обґрунтованої К. Роджерсом [106; 107]. Але тоді як А. Маслоу вивчає характерологічні особливості самоактуалізаторів, то К. Роджерс зосереджує увагу на світоглядних перевагах цих осіб, на їхній критичності у ставленні до соціальної дійсності, у т. ч. й до пануючих у ній норм і цінностей. Відрізняється і предмет аналізу: А. Маслоу досліджує в основному зрілих особистостей, котрі успішно виявили себе у професійній діяльності, тоді як К. Роджерса цікавлять головним чином молоді люди, які встигли, проте, здійснити особистий вибір; у зв'язку з цим він наводить п'ятнадцять рис «повністю функціонуючої особистості».

Узагальнений характерологічний портрет особистості, котра самоактуалізується, подає Д. Шульц. Зокрема, він зауважує, що за наявності багатьох розбіжностей між ученими, все ж усі вони дійшли висновку, що психологічно здорова особистість свідомо контролює своє життя, здатна до свідомого (хоч і не завжди раціонального) управління своєю поведінкою і долею, знає свої сильні і слабкі сторони, загалом приймає їх, не прикидаючись тим, чим не є; до того ж, виконуючи ті чи інші соціальні ролі, вона не змішує їх зі своїм дійсним «Я» [109]. Водночас така особистість не живе минулим, не продовжує бути жертвою реальних чи уявних конфліктів, що мали місце в ранньому дитинстві. Орієнтуючись на майбутні цілі і світлу місію, вона чітко усвідомлює сьогодення і діє в ньому, надаючи перевагу зверненню до нового досвіду замість спокою та стабільності. На відміну від

властивої невротикам особистої стагнації здорова особистість ніколи не перестає зростати. «Якщо ми справді відкриті світу, – пише Д. Шульц, – то набуваємо нового досвіду і в результаті цього змінюємося» [108, с. 146].

Вищезазначене дає змогу цілісно осягнути теоретичні підходи до самоактуалізації, обгрунтовані А. Масловою і К. Роджерсом. Самоактуалізація в науковому осмисленні цих феноменологів [45; 46; 47; 67] є складне системне утворення, яке охоплює макро- і мезорівні, розглядає природу людини з гуманістичних, екзистенційних і феноменологічних позицій. Мовиться, власне, про низку моделей [19]: самоактуалізованої особистості як мети розвитку; мотивації, заснованої на ідеї розрізнення буттєвих, дефіцитарних мотивів і цінностей; тенденції актуалізації; Я; пікових переживань, а також терапії, що центрується на клієнті. Всі вони обстоюють стратегію вивчення особистості з позиції холізму, тобто розглядають її як єдине ціле, неподільне й багатofункціональне утворення.

А. Маслоу підкреслює унікальність і позитивність кожної людини, для якої самовдосконалення є основною метою життя. Відтак ті люди, які живуть повнокровно, роблячи найкраще, на що вони здатні, досягають високих горизонтів особистісного розвитку, усвідомлюючи непересічність і навіть сакральність свого буття в конкретний історичний момент часу і простору. Звідси основне завдання особистого повсякдення – наповнити життя сенсом. Як відзначав Ж.-П. Сартр: «Людина – не що інше, як те, чим вона робить себе самою» [108, с. 15]. У цій дефініції зафіксована суть екзистенційного погляду – *самостановлення*. Інакше кажучи, людина ніколи не буває статичною, а завжди перебуває у стані становлення. У процесі життя особа щохвилино обирає своє майбутнє, змінює ставлення до себе. Тому А. Маслоу вказує на те, що про самоактуалізацію можна говорити на кожному віковому етапі розвитку людини. Період ранньої і середньої дорослості – це той життєвий відрізок, на якому наявне максимально широке річище

актуалізацій особистості. Причому самоактуалізація має місце й там, де соціальна значущість діяльності та її результатів не є видимою: наприклад, жінка здатна присвятити себе головним чином вихованню дітей і веденню домашнього господарства, що може приносити їй пікові переживання і любов ближніх як найвищу оцінку.

Модель самоактуалізованої особистості як цілі розвитку порушує філософське питання межі, себто того, що є кінцевим пунктом «життєвої подорожі» людини. А. Маслоу зазначає, що мета особистості (самоактуалізація, автономність, індивідуалізація тощо) одночасно є і фінішною, і проміжною, безпервною ініціацією, кроком вгору сходами до трансценденції та ідентичності. Отож будь-яке конкретне досягнення особа не повинна розглядати як «кінцевий пункт», воно лишень покликане спонукати її до нових звершень. Відомий науковець висловив припущення, що створення теорії самоактуалізації може стати основою щонайширшої програми перевлаштування людини і світу [47].

Концептуально новий погляд на мотиви людської поведінки А. Маслоу подав у вигляді *моделі мотивації*, заснованій на ідеї розрізнення буттєвих і дефіцитарних мотивів і цінностей як складових самоактуалізаційного процесу [46; 47]. Запропонована ним ієрархія потреб заснована на аналізі та інтеграції психоаналітичного погляду на мотивацію і теоретичних уявленнях щодо її природи К. Левіна, С. Халла, Б. Зейгарник [19; 34]. Учений удався до припущення, що всі потреби людини – вроджені, або інстинктивно організовані в ієрархічну систему домінування. Будь-яка потреба, у тому числі й суто фізіологічна, має свою «теоретичну», ідеальну заданість у свідомості та індивідуальному семантичному просторі особи. Звідси має місце така мотивуюча підпорядкованість потреб: фізіологічні – у безпеці і захисті – приналежності і любові – самоповазі – самоактуалізації, або у

безперервному особистісному вдосконаленні. Зазначена модель одержала назву «Піраміда потреб А. Маслового».

Відтак найвища – це потреба у самоактуалізації, що деталізується в реалізації власних можливостей і здібностей у розумінні та осмисленні, у самоповазі і досягненні, у визнанні і схваленні. Саме вона заслуговує аналітичної уваги, зважаючи на предмет даного дослідження.

Здавалося б, очевидно, що чим вище людина може піднятися у цій ієрархії, тим більшу індивідуальність, людські риси і психічне здоров'я вона продемонструє. Проте А. Маслово припускав, що можуть бути винятки з цього ієрархічного розташування мотивів, тобто є люди, чиї цінності та ідеали настільки сильні, що вони готові переносити голод і спрагу, або навіть умерти, аніж відмовитися від них. Так, потреба в самоактуалізації – це не що інше, як бажання людини стати такою, якою вона може стати, повне використання нею своїх талантів, здібностей і потенціалу розвитку як особистості та індивідуальності. До того ж форми самоактуалізації дуже різноманітні, і саме на цьому вищому рівні ієрархії потреб люди найбільше відрізняються між собою [46].

На додаток до ієрархічної концепції мотивації А. Маслово виділив дві глобальні категорії мотивів людини – дефіцитні (Д-мотиви) і зростання (Б-мотиви). Перші обіймають у собі трохи більше, ніж низькорівневі потреби в мотиваційній ієрархії, є стійкими детермінантами поведінки, спрямовані на зміну умов, які існують, а тому сприймаються як неприємні, або такі, що викликають напруження. Вони задовольняють п'ять критеріїв [Там само]: а) їх відсутність викликає хворобу; б) їх присутність запобігає хворобі; в) їх відновлення виліковує хворобу; г) за певних складних, вільно вибраних, умов, людина вважатиме за краще задовольнити їх; д) вони неактивні, або функціонально відсутні у здорової людини.

Мотиви зростання, навпаки, мають віддалені цілі, пов'язані з прагненням актуалізувати потенціал особистості. Вони збагачують і розширюють життєвий досвід, збільшують напруження за допомогою нового хвилюючого і різноманітного досвіду. Мотивація зростання передбачає не стільки відшкодування дефіцитарних станів (зменшення напруження), скільки розширення світогляду (збільшення напруження). Так, Б-мотиви набувають актуальності лише після того, коли задоволені Д-мотиви конкретної особи [89].

Слушно підкреслити, що всі метацінності, на думку А. Маслоу, тісно переплетені із знехтуваною потребою самоактуалізації [47]. До її таксономічного набору належать цілісність, досконалість, завершеність, законність, активність, багатство, простота, краса, доброта, унікальність, ненапруженість, грайливість, істина, честь, реальність, самовпевненість. Причому метапотреби, на відміну від дефіцитарних потреб, не розташовуються у порядку пріоритетності, а важливі рівною мірою; тому одна метапотреба може бути замінена іншою при зміні умов життя людини.

В одній із публікацій [101] А. Маслоу висунув гіпотезу, що метапотреби і дефіцитарні потреби мають однакове – інстинктивне – біологічне коріння. Вочевидь метапотреби повинні задовольнятися, що збереже людині психічне здоров'я, уможливить досягнення максимуму своїх здобутків. Люди ж у своїй більшості не стають метавмотивованими тому, що заперечують свої дефіцитарні потреби, не задовольняючи тим самим метапотреби. Крім того, депривація останніх не завжди переживається як усвідомлене бажання, на відміну від депривації дефіцитарної нужденності. Людина почасти не усвідомлює, що ігноруються її метапотреби, тому що їх задоволення здебільшого спричинює збільшення напруження, тоді як вдоволення первинної нестачі призводить до зменшення напруження. У будь-якому разі незадоволення мета потреб пригнічує зростання і

функціонування здорової особистості, причому незалежно від того, переживає людина свої метапотреби, чи ні.

Натомість теоретичне уявлення К. Роджерса про самоактуалізацію ґрунтується на виокремленні *глобальної тенденції* особистості – до *актуалізації* [105; 104]. Відомий психолог пише про це так: «Підтвердженням цьому служить універсальність прояву цієї тенденції у всесвіті, на всіх рівнях, а не лише у живих системах. Ми підключаємося до тенденції, що пронизує все фактичне життя і виявляє всю складність, на яку здатний організм. На ще ширшому рівні, як я упевнений, маємо справу з могутньою творчою тенденцією, що сформувала наш всесвіт: від найкрихітнішої сніжинки до найвеличезнішої галактики, від найнікчемнішої амеби до найтоншої і найобдарованішої особистості. Можливо, ми торкаємося вістря нашої здатності перетворювати себе, створювати нові, більш духовні напрями в еволюції людини» [67, с. 123]. У зв'язку з цим логічно припустити, що вся поведінка людини надихається і регулюється одним об'єднуючим мотивом – тенденцією актуалізації, тобто природною тенденцією організму розвивати всі свої здібності, щоб зберегти і збагачувати особистість. Ця фундаментальна тенденція – єдиний мотиваційний конструкт, на переконання К. Роджерса. Прагнення особи до досягнень є дієвий спосіб вдосконалення її внутрішнього потенціалу, що призводить до автономії, самодостатності, самоактуалізації, де актуалізація – «одне центральне джерело енергії в організмі людини» [107, с.123].

У результаті клінічних досліджень К. Роджерс дійшов висновку [67], що основна суть людини, зорієнтованої на рух-поступ уперед, пов'язана із здатністю до *цілепокладання* (внутрішнє сприйняття реальності поставленої мети), а відтак і до вчиняння згідно з бажаним й усвідомлено обраним. Загалом під тенденцією до самоактуалізації науковець розуміє: 1) поступ до конгруентності, адекватного сприйняття світу, 2) рух до реалістичного

функціонування, до адекватного сприйняття себе у світі. Життєвий шлях особистості тут оцінюється з позиції того, наскільки добре він розширює горизонти актуалізації. Ця установка знаходить відображення у терміні «організмичний оцінний процес». Його суть – пошук та оцінювання позитивних переживань, котрі люди сприймають такими, які сприяють їх особистісному розвитку. Цей процес дозволяє оцінити переживання з погляду того, наскільки вони сприяють тенденції актуалізації, або перешкоджають їй. З феноменологічної позиції значення має суб'єктивний досвід як основний феномен у вивченні і розумінні людства. Теоретичні побудови і зовнішня поведінка є вторинними стосовно безпосереднього досвіду і його унікальної вагомості для того, хто його переживає.

Отже, у теоретичному форматі поглядів К. Роджерса тенденція самоактуалізації – це процес реалізації людиною впродовж усього життя свого потенціалу з метою стати повноцінно функціонуючою особистістю. Самоактуалізатор живе екзистенційно, насолоджуючись кожним моментом повсякдення і повністю бере участь у ньому. На макрорівні це стосується й людства в цілому, яке є активним і самоактуалізаційно зорієнтованим, зважаючи на свою власну природу.

Процес зростання особистості, за К. Роджерсом, – це шлях її *самоперетворення*, об'єктивним показником якого є *розвиток Я-концепції*. Модель Я, або концепція самості (Я-концепція) – тут визначальні концепти у психологічному пізнанні особистості. Самість – це «організований, послідовний концептуальний гештальт, утворений із сприйнятів властивостей «Я», або «мене», і сприйнятів взаємин «Я», або «мене» з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також цінності, пов'язані з цими сприйняттями. Це також гештальт, який доступний усвідомленню, хоча не обов'язково усвідомлюваний» [105, с. 184]. Отож з феноменологічного погляду Я-концепція часто відображає те, як особа бачить себе у зв'язку з

різними ролями, які відіграє у різноманітних життєвих контекстах і які формуються внаслідок складних стосунків між навколишніми.

Я-концепція, за К. Роджерсом, охоплює не лише наше сприйняття того, хто яким є насправді, тобто Я-реальне, але також і те, яким кожен хоче і має бути, або Я-ідеальне. Останнє відображає ті моменти, які особа хотіла б мати, але ще не має. Відтак це «Я» вона більше всього цінує і до нього прагне [69; 70].

Для гармонійного життя людині потрібна «ідеальна самість», тому К. Роджерс справедливо вважає, що, якщо ідеальна самість сильно відрізняється від реальної, тоді це перешкода до зростання. Треба прагнути до природності, приймати самих себе такими, які ми є. Бажано домагатися конгруентності, тобто мінімізації відмінності між реальним досвідом життя і вербальною оцінкою цього досвіду. При цьому найважливішими умовами для розвитку Я-концепції є такі: а) потреба у позитивній увазі, б) обставини цінності, в) безумовна позитивна увага до себе. Остання розкриває природну тенденцію самоактуалізації, яка присутня в кожній людині.

Висновки до розділу 1

1. Самореалізація особистості є важливою міждисциплінарною, багатоаспектною, комплексною проблемою в системі наук про людину, що дає змогу значно розширити потенційні можливості суб'єкта за рахунок власних зусиль, переконань, ціннісних орієнтацій, мотивів. Зародившись у гуманістичній філософії, психології, поняття «самореалізації» ввійшло у понятійний апарат усіх наук про людину, і особливе місце зайняло у системі соціально-психологічних категорій як найвища цінність життєдіяльності особистості.

2. Потреба в самореалізації, динаміка самореалізації виявляються нерозривно пов'язаними з такими внутрішніми особистісними процесами і явищами як самопізнання, самовідношення, самооцінка, саморегуляція, самодетермінація, самосвідомість, саморозвиток, самовизначення.

3. У соціогуманітарній науці виділяють теоретичні підходи щодо визначення самореалізації особистості: системний, багатовимірний, синергетичний, суб'єктивний. Відповідно до зазначених підходів поняття «самореалізації» розглядається як цінність, як умова і гарантія свободи особистості, як базова потреба, як безперервний динамічний процес розвитку і вдосконалення особистості, як гармонія і єдність всіх елементів, як чинник психічного здоров'я і довголіття людини.

4. Проведений аналіз літератури виявив відсутність єдиного підходу до трактування понять «самоактуалізація» і «самореалізація». Деякі відмінності інтерпретації термінів пов'язані з різними акцентами: на суб'єктивному, внутрішньому, або об'єктивному, зовнішньому, плані існування особистості. У цьому сенсі термін «самоактуалізація» відображає даний процес більшою мірою у внутрішньому плані особистості, а «самореалізація» – більшою мірою з зовнішньому.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Взаємоспричинення компонентів, блоків, складових та етапів самореалізації особистості соціального працівника

Згідно з концепцією Б.Г. Ананьєва [6] самореалізація особистості соцпрацівника є важливим показником його життєвого шляху. У цьому контексті життєві цілі особистості становлять провідну категорію в дослідженні потенціалу його самореалізації. Адже соціальний працівник, який не прагне, не може ставити цілі, не зможе зреалізувати власний потенціал в різних сферах життєдіяльності.

Теоретичний аналіз категорії життєвих цілей та її взаємозалежність із потенціалом самореалізації показав, що у наукових концепціях накопичені різні характерні особливості про сутність перспективного майбутнього, яке відображається в життєвих цілях особистості соцпрацівника, факторах, які впливають на формування його цілей та значення цілей в житті загалом.

Життєва ціль особистості соцпрацівника може бути визначена як мотив, який вміщує в собі самостійну детермінуючу силу, який знаходиться в суб'єктивному майбутньому, і має як зовнішню, так і внутрішню підструктуру, пов'язаний з цінностями і світоглядом в цілому.

Згідно поглядам С.Л. Рубінштейна [цит. за 86], життєвий шлях – «це не тільки рух людини вперед, але і рух вгору, до вищих, досконаліших форм, до кращих проявів людської суті.

Доцільно проаналізувати в загальній проблемі компоненти самореалізації особистості соціального працівника. Зокрема, виділяють такі з погляду самореалізації:

- продуктивний компонент самореалізації соцпрацівника (те, що виходить в результаті);
- особистісний компонент, що дозволяє поставити проблему самореалізації і рівня креативності особистості (хто самореалізується?);
- процесуальний компонент, в якому виявляються проблеми процесу самореалізації соцпрацівника в суб'єктивному часі і просторі життєвого світу людини;
- діяльнісний компонент, що дозволяє наявніше поставити проблеми спрямованості, вибірконості, мотивації, детермінації, регуляції діяльності, за допомогою яких особистість реалізує себе.

Інтегруються ці компоненти залежно від визначення ним своєї місії в процесі спроби відповісти на запитання – навіщо людині все це потрібно.

З покомпонентними рівнями самореалізації, генезисом самореалізації особистості соцпрацівника зв'язане поняття його зрілості і становлення. Характеристика, атрибутивно властива особистості, що самореалізується в професійній сфері, – особистісна самостійність. Близькими до такого розуміння є погляди Г. Олпорта на автономію особистості як головний мотив, що забезпечує постійність в прагненні соцпрацівника до узгодженості з внутрішнім образом себе і досягненню більш вищого рівня зрілості й особистісного зростання. В основі його лежать прагнення до цілей і цінностей (при цьому дані зусилля не потребують постійних винагород), а також сприйняття світу через ці зусилля і цінності, відчуття відповідальності за своє життя [цит. за 81, с. 45].

Таким чином, автономність може слугувати однією з умов особистісної зрілості соцпрацівника і, відповідно, високого рівня його самореалізації. Особистісна автономність, як вже було зазначено, є однією з найважливіших характеристик зрілої особистості соцпрацівника, що включає здатність суб'єкта до самоврядування.

На нашу думку, системоутворюючим чинником для автономних проявів його особистості є така характеристика самосвідомості, як самокерування, за відсутності або малій вираженості внутрішньої конфліктності, оскільки в іншому випадку порушуються цілісність і інтегрованість як характеристики самосвідомості, що перебувають в тісному зв'язку з автономністю.

Важливим в діяльнісному компоненті самореалізації соцпрацівника є основні мотиви (а не другорядні), якими керується він в процесі самовдосконалення. Суть мотиву ми розглядаємо, опираючись на погляди Е.П. Ільїна, який пропонує розуміння мотиву як інтегральної психічної основи, що є підґрунтям для діяльності і вчинків людини. Межі мотиву визначаються, з одного боку, потребою, з іншого – спонуканням до досягнення реальної мети. Між ними розташовуються психологічні утворення, що забезпечують свідомий вибір людиною предмету і способу задоволення потреби.

У мотиві відбувається свідоме віддзеркалення майбутнього з використанням досвіду минулого. На підставі мотивів, якими керується соцпрацівник, можна говорити про його соціальну зрілість, ступінь самореалізації.

Аналіз філософських і психологічних праць, присвячених окремим питанням самореалізації, показує, що самореалізація соцпрацівника може досліджуватися як мета, засіб, явище, процес, стан, результат і підсумок.

Є.О. Клімовим [71] поняття «самореалізації» розглядається як стан у тому разі, коли мова йде про задоволеність самореалізацією, тобто наскільки продуктивною і осмисленою була прожита частина життя людиною. Самореалізація як результат (продуктивний компонент самореалізації) частіше досліджується як певний рівень особистісного розвитку соцпрацівника за критерієм успіху-неуспіху. Під успішним розуміється такий

результат, який отриманий шляхом додавання адекватних зусиль. Результатом самореалізації може стати наявність властивостей, що сприяють самовдосконаленню його особистості [71, с. 45].

Самореалізація як підсумок може розглядатися в дослідженнях, націлених на осмислення цілісних (підсумкових) відрізків життєвого шляху соціального працівника (наприклад, період середньої зрілості), або при оцінці прожитого життя в цілому (для осіб літнього віку) [там само, с. 46].

За Л.О. Коростильовою [85] особистість, яка вибирає шляхи і засоби самореалізації, можна співвіднести із своїми бажаннями, можливостями, необхідністю. Перш за все, слід зазначити їх обумовленість ціннісними орієнтаціями, смисложиттєвими настановами людини, її мотиваційно-потребовою сферою. Тому блок «ХОЧУ» у цьому контексті містить інтереси, бажання і потяги, які спонукають соціального працівника до активності, і нібито задає вищу планку можливостей самореалізації, автентичних його особистості. Блок «МОЖУ» у працівників соцслужби репрезентований самопізнанням своїх можливостей, самовідношенням і самооцінкою. Уявлення про свої можливості можуть бути адекватними лише у тому випадку, коли він усвідомлено оцінює свої здібності і особистісні якості, орієнтується на свої сильні сторони. Адекватне самовідношення в значній мірі впливає на уявлення про свої можливості і упевненість в них. Блок «ТРЕБА» у діяльності соціального працівника сприяє самоорганізації і включає саморегуляцію з використанням ним особливостей своєї конативної сфери, а також уявлення про соціальну затребуваність. Цей блок багато в чому охоплює поняття свободи і контролю – дуже важливих елементів концепції самореалізації. Тут встановлюється компроміс між самоконтролем і соціальним контролем. На думку Г.С. Нікіфорова, самоконтроль у роботі соцпрацівника полягає у встановленні ним адекватного контролю над своєю діяльністю. Самоконтроль (запит) визначається вимогами до особистості з

боку суспільства (групи). Умовою вибору ефективної стратегії самореалізації є стійкий баланс, гармонія блоків «ХОЧУ», «МОЖУ» і «ТРЕБА» [85, с. 100-101].

На ухвалення рішення, здійснення вибору і формування плану позначається вплив антиципації і апперцепції. Передбачення подій (антиципація) значною мірою обумовлено залежністю від попереднього його досвіду, від особливостей його психічної діяльності (апперцепції). Б. Ф. Ломов і Е.І. Бабаков, розглядаючи антиципацію в структурі діяльності соціального працівника (діяльнісний компонент самореалізації) відзначають, що тільки на верхньому рівні здійснюється прогнозування подій, висунення і ухвалення гіпотез, відбувається планування діяльності [48, с. 24].

А.М. Павлова, вказує, що на цій основі здійснюється позаситуаційне, завчасне планування... складається так званий метаплан разом з планами ситуативної дії. Це дозволяє, на основі постійної інформації, що оновлюється, про власний стан і готовність до дії формувати гіпотези про очікувані події, а зміст цих гіпотез служить уявною моделлю того, що він прагне досягти.

В цілому, компоненти самореалізації соціального працівника пронизані інтегрально-особистісними характеристиками, що обумовлюють власне процес самореалізації. Якщо за Л.О. Коростильовою [86] особистісні характеристики виражені в блоках «ХОЧУ», «МОЖУ», «ТРЕБА», то інтегрально-особистісні (образ світу) – в блоці «УХВАЛЕННЯ РІШЕННЯ».

Водночас Д.І. Фельдштейн, досліджуючи емоційні аспекти у процесі самореалізації особистості соціального працівника (належать до особистісного компоненту) вважає, що кожна людина народжується з обов'язковим потенціалом емоційної сензитивності, емоційної пам'яті, емоційної обробки та емоційного навічання. Вони формують серцевину емоційного інтелекту особистості.

Б.С. Гершунський у своїх дослідженнях пропонує ідею блоків щодо розвитку самореалізації особистості соцпрацівника [38].

Перший блок (відношення до себе) є елементом самосвідомості його особистості. Він включає оцінку своїх можливостей, яка може виражатися в усвідомленні і особливому призначенні під час взаємодії із клієнтами чи різними верствами населення.

Другий блок (спрямованість) – це мотиви і потреби у творчості (мотиви самоактуалізації), котрі зумовлені ціннісними орієнтаціями особистості соціального працівника. Потреби можуть бути розділені на дві групи: потреби творити «щось» і потреби творити «себе».

Третій блок – це творчі здібності особистості працівника соціальної служби, що є фундаментом його самореалізації. Розвиток здібностей безпосереднім чином пов'язаний з розвитком творчого відношення до себе і своєї спрямованості.

Четвертий блок – це операційна система, інструментарій, що сприяє реалізації потреб в творчості і самореалізації. Це не тільки безпосередній досвід, але і фіксовані настанови, диспозиції особистості соціального працівника. Настанова визначає спрямованість його активності і трактується саме як готовність до певних способів діяльності. Можна говорити про настанову на самореалізацію, тобто стані, який сприяє включенню механізмів самореалізації за сприятливих умов [38, с. 88–89].

Отже, проаналізувавши компоненти самореалізації особистості соцпрацівника, можна зробити висновок про те, що вони є основою його самореалізації та тісно взаємопов'язані із зазначеними блоками-аспектами. Окрім того, аналіз філософських і психологічних робіт, присвячених окремим питанням самореалізації, свідчить про те, що у процесі самореалізації особистості мета постає як засіб, як явище, як процес, як стан, як результат і підсумок діяльності працівників соцслужби.

Слід зауважити, що до головних складових самореалізації особистості Садова М.А. відносить три, а саме: модальність активності, соціальне включення та спрямованість особистості соцпрацівника [98].

Зазначимо, що дослідниця [99] виходила з того, що самореалізація соцпрацівника може бути описана за показниками модальності активності, що включають в себе процесуальні, внутрішні характеристики реалізації його потенціалу. Особливості мотиваційно-потребової сфери мають великий вплив на формування потенціалу самореалізації. Серед основних мотиваційних факторів, що визначають особливості потреби особистості, на думку Е. Шострома, є компетентність у часі, тобто наскільки людина здатна жити теперішнім, переживати дійсний момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого або підготовку до майбутнього; по-друге, відчувати нерозривність минулого, сьогодення й майбутнього, тобто бачити своє життя цілісним.

Водночас спрямованість особистості соціального працівника визначає цільові, теологічні, мотиваційні характеристики: на що спрямований потенціал, якими є головні бар'єри, внутрішні та зовнішні перепони, способи та стратегії подолання складнощів. Для потенціалу самореалізації важливе місце займає самоусвідомлення людиною головних мотивів її поведінки.

Соціальна включеність соціального працівника, на відміну від зазначених двох складових визначає особливості включення у взаємодію з іншими (клієнти, вразливі верстви населення та ін.), насамперед через спілкування. Включеність у соціальне середовище означає ступінь його входження в систему соціальних вимог, норм, правил, обов'язків і очікувань, які пов'язані з певними статусами й сферами життєдіяльності. До показників включеності можуть належати характеристики соціального статусу особистості і специфічний набір реалізованих соціальних ролей. Включеність людини в соціальне середовище свідчить, таким чином, про «наявні»

результати активності особистості і є просторово-тимчасовою характеристикою технології життєдіяльності особистості соціального працівника. Цей параметр дає відповідь на питання: «Що являє собою певна людина в системі соціальних відносин?»

Запропонована структура самореалізації особистості дозволила виокремити чотири головні етапи самореалізації особистості соцпрацівника, а саме: самореалізацію спрямовану на власне зростання, на мобілізацію ресурсів, на міжособистісні відносини та на власне буття (рис. 2.1).

Всі вони тісно пов'язані між собою. Залежно від власних потреб, соцпрацівник може самореалізовуватися у буттєвому існуванні, орієнтуючись лише на власні можливості. Разом із тим, він може самореалізовуватися у взаємовідносинах, реалізуючи соціальні потреби, бути спрямованим на власне зростання, реалізуючи при цьому власні бажання.

Таким чином, можна припустити існування не менш ніж чотирьох етапів становлення самореалізації соцпрацівника, кожний з яких має свої якісні характеристики.

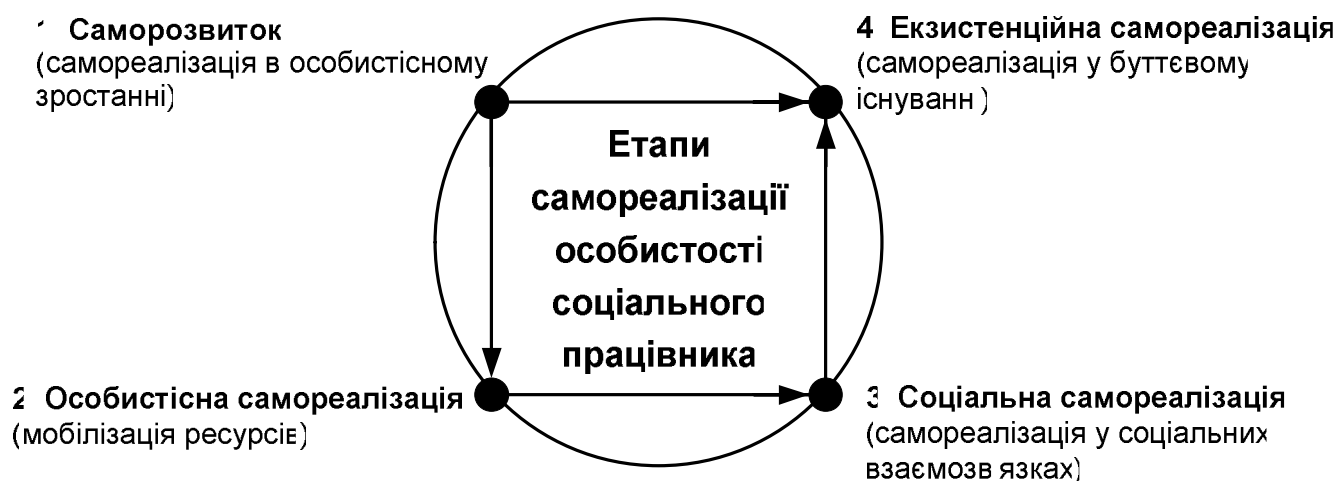

Рис. 2.1. Концептуальна модель етапів становлення самореалізації особистості соціального працівника

В.І. Подшивалкіна вважає, що з точки зору ієрархічних уявлень про соціум – вищий рівень самореалізації пов'язується з соціальним успіхом. Тобто, інші види в самореалізації розглядаються менш успішними. Але у науковій літературі деякою мірою схиляються до тенденції Л.О. Коростильової [88], що вищим рівнем самореалізації є саморозвиток, а соціальний і екзистенційний – невід'ємні блоки, які дають можливість гармонійно, повноцінно розвивати і реалізовувати свої потенційні можливості. Ми припускаємо існування внутрішньої та зовнішньої самореалізації, на яку вказують Л.О. Коростильова та О.А. Крилов [93, с.99].

Існує багато людей які достатньо активно реалізують себе в екзистенційному плані, тобто буттєвому. Вони організують своє життя, в більшій мірі, піклуючись про свої буттєві потреби. Крім того, значна частина людей зайнята саморозвитком та своєю духовністю. Остання частина повніше виражає себе в соціумі. Небагато знайдеться людей, які реалізують себе у всіх трьох напрямках. Тобто, існує домінанта одного з етапів потенціалу самореалізації.

Рівневий підхід, що запропонований Л.О. Коростильовою [90. с. 234], може бути використаним до кожного із запропонованих етапів потенціалу самореалізації. Тобто, і екзистенційний, і буттєвий етапи самореалізації звичайних людей, так званих «простих», може відрізнитися за своїм рівнем. Деякі люди можуть у повсякденному житті та турботах про себе самореалізувати себе, бути самодостатніми, заповнюючи своє життя єднанням з природою. Серед тих, хто має екзистенційний потенціал, є ті, хто самодостатні і ті, хто проявляє себе тільки як людина, яка задовольняє потреби біологічної складової: в їжі, емоціях, спокої. При цьому, виділення такого етапу самореалізації дозволяє реабілітувати спосіб життя звичайних людей, які не є соціальними лідерами, не мають яскравих здібностей, але й достойно, самодостатньо проживають своє життя з різним рівнем активності,

соціальною спрямованістю та включеністю. Вони виховують дітей, насолоджуються життям, так як вони це розуміють. Вони орієнтовані на повсякденне життя.

Виходячи з запропонованої структури етапів самореалізації особистості соціального працівника, з будь-якими здібностями, він здатний за своїм самореалізаційним потенціалом бути орієнтованими на екзистенційність.

Отже, виходимо з того, що самореалізація як процес та ціль має внутрішній та зовнішній прояви. Тобто, особистість соціального працівника може проявлятися на рівні індивіда, забезпечуючи себе існуванням як біологічної системи і, навпаки, спрямовуватись на внутрішній духовний саморозвиток, на поліпшення внутрішнього світу чи на самопрояв у соціумі. Кожен із нас здатний самореалізовуватися через розвиток свого духу, своєї духовності, критерієм чого може бути поліпшення особистих якостей у часі.

2.2. Характеристики повноцінно функціональних людей як параметри самореалізації особистості соціального працівника

Повнофункціональні особи – це такі, які використовують власні здібності, таланти, потенціал, прагнення, щоб пізнати себе та власні переживання. К. Роджерс встановив п'ять основних особистісних характеристик, котрі є загальними для повноцінно функціональних людей і є основними параметрами або властивостями для самореалізації соціальних працівників.

Найвагоміша характеристика – відкритість до переживань. Якщо соціальний працівник повно відкритий у цьому напрямку, тоді спроможний слухати себе, відчувати увесь спектр сенсорних (чуттєвих), емоційних і когнітивних переживань у собі, не відчуваючи загрози власного Я. Такі люди

тонко усвідомлюють свої найглибші думки і почуття, не прагнуть заглушити їх, а переважно діють відповідно до їхнього впливу. Така особа може, слухаючи нецікаву лекцію, відчувати жагуче бажання публічно дорікнути професорові за те, чому він такий занудний. Якщо у неї до цього є хоча б краплина здорового глузду, то вона погасить у собі це бажання, адже подібний випадок зірве заняття й у кінцевому підсумку не буде сприяти *тенденції актуалізації*. Але це почуття не буде для неї загрозливим, адже в неї не існує внутрішніх бар'єрів, тобто гальм, котрі заважають усвідомленому сприйманню своїх почуттів такими, які вони є насправді. Повноцінно функціональна особа достатньо благорозумна, щоб усвідомлювати свої відчуття і діяти розсудливо в будь-який момент часу.

Другою характеристикою у процесі самореалізації соціального працівника є екзистенційний спосіб життя, а відтак конкретне буття за принципом «тут і тепер», коли він повнокровно відчуває, переживає й духовно наповнює кожен момент власної життєактивності та відчуває радість соціального спілкування. Мовиться про набір тенденцій жити повно і насичено щомиті існування, де кожне переживання сприймається як свіже й унікальне, відмінне від того, що було раніше. Такі люди гнучкі, адаптовані, терплячі, безпосередні, постійно поглиблюють і вдосконалюють власний досвід. Екзистенційний (лат. *existentia* – існування) – той, який має відношення до вищих – смислових, ціннісних – проявів людської суб'єктивності.

Третя відмінна риса на шляху самореалізації соціального працівника є організаційна довіра. Ця якість найкраще проявляється в його житті під час прийняття рішень. Чимало людей, виборюючи ситуативні дії, природно спираються на соціальні норми, котрі пропагуються певною групою чи інститутом (наприклад, церквою чи родиною). Відтак на здатність соціального працівника приймати рішення вирішальний вплив справляють не

стільки зовнішні чинники, як внутрішні. І тому організмичні переживання (внутрішні чинники) розглядаються ними як найбільш надійне джерело інформації, усвідомлення якого дає змогу чітко визначитися, що треба і чого не треба робити. Іншими словами, така людина ніколи не живе для соціальних традицій і норм, а, сповідуючи їх, використовує для власного культурного розвитку і самовдосконалення.

Четвертою характеристикою є емпірична свобода. Цей аспект життя полягає в тому, що особа вільно може жити так, як хоче, без внутрішніх обмежень і заборон. Суб'єктивна свобода – це відчуття особистої влади, здатність вибирати і керувати собою. Емпірична ж стосується внутрішнього передчуття: «Єдиний, хто відповідає за мої власні дії та їх наслідки, – я сам». Базуючись на цьому відчутті свободи і сили, власне так соцпрацівник має різноманітне поле можливих варіантів вибору і відчуває себе здатним зробити практично все, на що спроможний і чого хоче.

Остання, п'ята, характеристика на дорозі самореалізації соцпрацівника, пов'язана з оптимальною психологічною зрілістю – креативністю, себто творчим потенціалом. Продукти творчості – ідеї, проекти, дії, вчинки – і творчий спосіб життя загалом з'являються тільки в тих людей, котрі живуть внутрішньо багатим життям. Тому вони прагнуть жити адаптивно й конструктивно у своїй культурі, повно задовольняючи свої щонайглибинніші потреби шляхом гнучкого пристосування до мінливих умов оточення. Водночас творчі особистості не обов'язково всебічно адаптовані до культури, оскільки не є конформістами (піддатливими до впливу). Їхній зв'язок із соціумом можна висловити так: вони є членами суспільства і його продуктами, але не його полоненими чи рабами. Повноцінно функціональні люди – це *провісники майбутнього*, які здійснять очевидний прорив у розвитку цивілізації і примножать властиву природі людини відкритість,

щирість, доброту, котрі життєво необхідні для боротьби зі злом в усіх його формах і в кінцевому підсумку – для виживання людства.

Загалом гуманістична психологія виявилася дієвою в кількох аспектах. Вона здійснила помітний вплив на *техніку консультування* дорослих, сприяла виникненню *програм самоповаги* та розповсюдженню особистісно зорієнтованих методів виховання дітей. Водночас ця психологія, на думку американського психолога Грейса Крейга, має певні обмеження. Так, поняття самоактуалізації визначено нечітко, загалом ним важко скористатися у типових дослідницьких проектах. Крім того, гуманістичні психологи обґрунтовують зміни в розвитку особистості, котрі виникають упродовж курсу психотерапії, але відчувають труднощі під час пояснення ситуативного (нормального) людського зростання. Натомість Ігор Кон продовжує, що цей напрям через ідеалістичні філософські засади, не спроможний розв'язати підняті ним проблеми. Вищі потреби видаються гуманістичним психологам такими ж універсальними та «інстинктоїдними», як і нижчі. Відтак недооцінюється значення матеріальної, предметної діяльності, а метод «розуміння» здебільшого виглядає майже містично.

Але не виникає сумніву, що гуманістичний напрямок у психології, істотно вдосконалюючи практику консультування і психотерапії, реалізує альтернативний традиційному, *холістичний* (цілісний) *підхід*. Головним засобом пізнання ця психологія вважає не причинне *пояснення*, що означає задіяння об'єкта у систему певних зовнішніх зв'язків, а внутрішнє *розуміння*, засноване на співпереживанні і взаємопроникненні двох суб'єктів, коли один мисленнево ставить себе на місце іншого, дивиться на світ, у т. ч. і самого себе, очима іншого.

Висновки до розділу 2

1. Гармонійне існування потенцій, тобто тенденцій реалізації себе в житті, так чи інакше залежить від формування та розвитку деяких якостей, що забезпечують розкриття й розвиток здібностей, тобто, спричинені соціально-психологічними складовими, блоками та різними етапами становлення самореалізації соціального працівника.

2. Самореалізація особистості соціального працівника розкривається через сукупність трьох основних складових: «модальність активності», «спрямованість особистості», «соціальне включення». Крім того, можуть існувати різні форми активності людини, а також, різні види спрямованості особистості та різний рівень орієнтацій на інших людей.

3. Самореалізація – це динамічне інтегративне утворення, що визначає ресурсні можливості у діяльності соціальних працівників та його здатність до оволодіння та продуктивного здійснення різних видів професійної роботи. Потенціал його самореалізації спрямований на власне буття, на міжособистісні відносини та на власне зростання.

4. Загальноприйнятими критеріями самореалізації, є: успішність, продуктивність та задоволеність особистості професійною та особистісною сферами. Доведено, що при домінуванні етапів соціальної реалізації моментом відліку особистісної успішності, продуктивності та задоволеності постають інші, тобто людина порівнює себе з успіхами інших осіб.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

3.1. Психодіагностичні характеристики самореалізації соціальних працівників

Дослідження здійснювалося у Тернопільському національному економічному університеті на юридичному факультеті (студенти денної та заочної форм навчання спеціальності «Соціальна робота»).

Загалом було опитано 83 студенти I–V курсів, з них – 53 особи навчаються на денній формі, а 33 – на заочній.

Потенціал самореалізації особистості визначає головні особливості самореалізації людини, становлення її життєвого шляху, формування життєвих стратегій. На відміну від тенденцій, котрі пов'язані із зовнішніми проявами й характеристиками людини, що визначають провідні шляхи розвитку людини, потенції самореалізації особистості є прихованими, внутрішніми, такими, що не завжди усвідомлюються самою людиною. Крім того, вивчення прихованого внутрішнього потенціалу особистості – достатньо складне завдання, оскільки це поняття ще досить нове у соціогуманітарній науці.

Подамо математичний підрахунок середніх значень отриманих за кожною із чотирнадцяти шкал самоактуалізаційного тесту Е. Шострома (САТ), що відображають головні сфери самореалізації особистості соцпрацівника. Це дає змогу виявити певні спільні тенденції в особливостях самореалізації досліджуваних майбутніх соціальних працівників (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники виконання «Самоактуалізаційного тесту» студентами спеціальності «Соціальна робота» Юридичного факультету – майбутніми соціальними працівниками у 2017 р. (вибірка – 83 особи)

	Шкали	Максимальна кількість балів за методикою	Середнє значення за кожною зі шкал	Стандартне відхилення	Кількість балів (У %)
1.	Компетентність у часі	17	11	4	65
2.	Соціальна підтримка	91	51	19	56
3.	ЦО (SAV)	20	13	3	65
4.	Гнучкість поведінки	24	14	3	58
5.	Сензитивність до себе	13	8	3	62
6.	Самоповага	15	11	3	73
7.	Самоприйняття	21	12	3	57
8.	Уявлення про природу людини	10	6	2	60
9.	Синергія	7	5	1	71
10.	Прийняття агресії	16	10	3	63
11.	Контактність	20	11	4	55
12.	Пізнавальні потреби	11	6	2	55
13.	Креативність	14	8	2	57
14.	Спонтанність	14	9	3	64
Середнє значення					62

Обстежувані мали достатньо низькі показники за однією шкалою – «соціальна підтримка», де середнім значенням є 51 з максимальних 91. Ця шкала вимірює ступінь незалежності цінностей суб'єкта від зовнішнього впливу. У цілому, отримані результати свідчать про значну загальну

тенденцію щодо залежності майбутніх соцпрацівників у своїх вчинках від зовнішнього середовища, тобто вони прагнуть керуватися в житті більше зовнішніми, ніж власними цілями, переконаннями, настановами й принципами. Це, певним чином, пов'язано із тим, що це були студенти, більшість яких фінансово залежать від батьків та родичів.

Високі показники за такими шкалами як «самоповага» 11 балів з максимальних 15, свідчать про здатність досліджуваних цінувати свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе за них. За іншою шкалою – «синергія» отримано в середньому 5 балів із максимальної кількості – 7. Ця шкала визначає здатність соцпрацівника до цілісного сприйняття світу й людей, до розуміння взаємопов'язаності протилежностей, таких як гра й робота, тілесне й духовне й інше. Високі показники за даними шкалами свідчать про високий ступінь дорослості досліджуваних.

Серед цілей, що ставлять перед собою майбутні соціальні працівники – це переважно такі як навчання, кар'єра, робота і т. ін. Отримані дані є достатньо показовими для молоді, оскільки вони навчаються, тому цілком виправданим є те, що навчання посідає одне із перших місць. Певна економічна залежність, у даному випадку, визначає те, що й матеріальне забезпечення знаходиться на останньому місці.

Зокрема у відповідях респондентів дуже рідко зазначались такі життєві цілі, які можна віднести до найвагоміших у житті українського суспільства, де національна свідомість не зможе функціонувати і розвиватись в цілісному прогресуючому напрямку. Наведемо кілька прикладів таких життєво необхідних цілей: «...сформувати характер, гідний православного християнина», «...принести життєво необхідну користь людям, суспільству в цілому», «...прожити довге і достойне життя», «...знайти себе у цьому багатомірному світі», «...забезпечити батькам небідну і достойну старість»...

Також варто зазначити, що молодь дуже рідко приділяє увагу таким життєво необхідним цінностям як здоров'ю та відпочинку. Такі відповіді аргументуємо тим, що молодь сповнена енергії, сил і не задумується про власні фізіологічні можливості.

Далі для вивчення особливостей мотиваційної сфери соцпрацівників був використаний тест гумористичних фраз О.Г. Шмельова. Згідно інструкції, досліджувані повинні розподілити сто висловлювань за 10-а темами (агресія, статеві стосунки, шкідливі звички, гроші, мода, кар'єра, сімейні негаразди, соціальні проблеми, бездарність у мистецтві, людська безтактність).

Аналізуючи такі шкали як «шкідливі звички», «гроші», «мода», «сімейні негаразди», «соціальні проблеми» варто зазначити, що показники потреби в знятті напруги, в отриманні матеріальних здобутків, у володінні ознаками престижу та в сімейних стосунках знаходяться на середньому рівні.

Одна зі шкал отримала достатньо низькі показники – це шкала «агресія» (3,7), що відображає головний мотив самозбереження, де перешкода розглядається як різноманітність агресивних факторів, котрі загрожують фізичній цілісності індивіда. Це означає, що соцпрацівникам притаманне достатньо високе почуття безпеки життя.

Таким чином, за «Тестом гумористичних фраз» в мотиваційній сфері майбутніх соціальних працівників відображається прагнення до вирішення різних проблем. За результатами видно, що студенти мають високу мотивацію щодо пізнання навколишнього світу, кар'єрного росту та інтимних стосунків при відчутті достатньої безпеки свого життя.

Особливості мотиваційної сфери також виявлені за допомогою тесту «Мотиваційні здібності – свідомі мотиви» Ю. Куля. Кожна з субшкал (обережність досягнення успіху, домінування мотивації спілкування та стосунків, об'єктивно-аналітичне спілкування, екстравертивне спілкування,

інтегративне спілкування, альтруїстична влада, інтегративна влада, домінування мотиву влади, інтуїтивність досягнення мети, інтуїтивне спілкування, інтуїтивна влада, контрольована влада, стратегічність досягнення мети, сенситивна влада, сенситивність досягнення мети, конкурентна спрямованість у досягненні мети, сенситивне спілкування, страх відповідальності, домінування мотиву досягнення) оцінює ступінь виразності явища, що вивчається, та має розподіл балів від 4 «не виражено» до 16 – «яскраво виражено».

Узагальнений аналіз результатів виконання тесту «Мотиваційні здібності – свідомі мотиви» свідчить, що за кількома показниками всім досліджуваним притаманна низка спільних особливостей. По-перше, це дотримання стратегії «об'єктивно-аналітичного спілкування» (11,9). Тобто це прояв тенденції особистості соцпрацівника до об'єктивності та аналітичності в спілкуванні з іншими, особливо тоді, коли необхідно проявити власну компетентність у вирішенні проблем, діяти цілеспрямовано, згідно з планом. Високі показники цього мотиву вказують на діловитість та надійність респондента в соціальних контактах. З іншого боку, існує небезпека сприймання таких людей у процесі спілкування як «холодних», маніпулятивних, надмірно раціональних, коли емоційний особистісний контакт з ними є дуже короткотривалим. Це може бути пов'язано з особливостями ментальності людей малих міст.

По-друге, це дотримання стратегії на «інтегративне спілкування» (11,1). За допомогою питань цієї шкали можна зробити висновки про те, наскільки особистість використовує свій життєвий досвід у спілкуванні з іншими й відповідно поводить себе осмислено, обережно, інтегративно. Досліджувані із високими показниками цієї мотиваційної диспозиції сприймають адекватно не лише власні потреби в процесі спілкування, а й дуже добре усвідомлюють очікування співбесідника, що сприяє справжньому

обміну почуттями, узгодженню думок і потреб. Такі люди відрізняються здатністю швидко врегульовувати конфлікти, піклуватися про згуртованість групи.

За шкалою «обережність досягнення успіху» (12,0) в соціальних працівників виявлена мотиваційна тенденція на обережне, осмислене, креативне вирішення складних завдань. Причому, негаразди та ризик невдачі не заперечуються ними, а усвідомлюються; існуючі знання використовуються майбутніми соцпрацівниками гнучко та творчо з метою розширення спектра альтернатив для розв'язання складних завдань.

Шкала «домінування мотивації спілкування та стосунків (ДМСС)» (12,0) характеризує силу потреби в соціальних контактах та інтенсивність цієї енергії, яку респондент здатний витратити з метою встановлення і підтримання міжособистісних взаємин. Причому, йдеться як про взаємний обмін і прив'язаність, так і про поверхневі колегіальні чи товариські контакти.

Заслуговують на увагу достатньо низькі показники результатів студентів за такими шкалами, як «домінування мотиву досягнення» (8,0). Сила експліцитної мотивації досягнення вказує, з якою інтенсивністю респондент оцінює свою потребу в реалізації складних і честолюбних цілей, бажання вчитися, самовдосконалюватися, підвищувати власну компетентність, оволодівати новими знаннями, уміннями, навичками. Сюди також належить прагнення досягнення якісно високих результатів, або ж намагання бути кращим у ситуації соціальної конкуренції чи змагання. Слабко розвинена експліцитна мотивація досягнення вказує на те, що особистість менш наполегливо буде розв'язувати складні завдання та досягати поставлені цілі та, відповідно, буде намагатися уникати таких ситуацій.

Низькі показники за шкалою «страх відповідальності» (8,4) означають, що студенти здатні брати відповідальність за результати як власної, так і групової роботи, причому, без переживання негативних емоційних станів.

Таким чином, у цілому майбутнім соціальним працівникам притаманна мотивація на відкриті контакти з соціальним оточенням, на особистісну відповідальність за їхню успішність, але й різноманітна владна мотивація має середній рівень прояву.

Узагальнюючи отримані результати можна зробити висновок, що з боку самореалізації досліджувані орієнтуються на соціальну підтримку, мають високу самоповагу та є в цілому дорослими. Щодо загальної мотивації, домінуючими є мотиви пізнання, досягнення високого положення в суспільстві, вступу в інтимні відносини та самозбереження. Що ж стосується мотивації спілкування досліджуваним притаманна діловитість та надійність у соціальних контактах, чітке усвідомлення очікувань співбесідників, здатність швидко врегульовувати конфлікти, піклуватися про згуртованість групи.

Що ж стосується вікових відмінностей, то результати дослідження за показниками самоактуалізаційного тесту у осіб 21–31 років, на відміну від 17–20 років, свідчать про те, що у перших краще виражена самореалізація за кожною зі сфер. Так їм притаманна більша «гнучкість поведінки» (відповідно 39,6% та 31,4%). Це пов'язано, в першу чергу, з адаптаційністю, професійною та особистісною зрілістю, що дає можливість знаходити швидко вихід із складних ситуацій. Крім того, цій віковій групі притаманний більший розвиток «пізнавальних потреб» (відповідно 40,4% та 13,7%), що пов'язано із тим, що студенти старших курсів накопичили більше професійних знань, умінь, навичок, що дає можливість реалізовувати власні пізнавальні здібності на практиці.

За шкалою «компетентність у часі» студенти старших курсів мають значно вищі показники аніж молодші (47,7% та 35,3%). Це аргументуємо таким чином, що старшокурсники більш вдало розподіляють власну діяльність, а саме лаконічно та врівноважено, мають сталі погляди на життя щодо теперішнього, минулого та майбутнього.

Характерна особливість «спонтанності» відображає значущі відмінності між віковими категоріями тому, що студенти молодших курсів менш адаптовані до навчального процесу, до відповідних соціальних умов у певному колективі, тому спонтанність відображається на значно нижчому рівні ніж у старшокурсників (відповідно 55,4% та 35,3%).

За шкалою «страх відповідальності» (тест Ю. Куля «Мотиваційні здібності – свідомі мотиви») також наявні значні відмінності в співвідношенні з віковим діапазоном (56,3% та 35,3%). Ми можемо характеризувати таку закономірність тим, що студенти молодших курсів, не маючи відповідного досвіду, мало в чому будуть проявляти відповідальність у відповідних діях, вчинках. Крім того, більш старшим за віком студентам притаманна «товариськість».

Також знайдені розбіжності за віком щодо показників шкали «соціальної підтримки» (відповідно 55,8% та 39,2%), тобто активність у соціальній сфері більше проявляється у старшокурсників, що характеризує студентів як більш впливових та емпатійних до оточуючих.

Шкала «сенситивності до себе» відображає те, що студенти старшої категорії більшою мірою можуть давати собі оцінку щодо власних потреб та прагнень, значно краще їх відчують та рефлексують (48,1% та 33,3%).

Нами виявлені вікові відмінності за трьома мотиваційними стратегіями. Так, особам молодшого віку більше виражена мотиваційна стратегія «конкурентна спрямованість у досягненні мети» (60,4% та 37,3%). Показником зазначеної мотиваційної тенденції є схильність особистості до

дії в ситуації змагання, конкуренції з іншими. Причому вирішального значення набуває соціальне порівняння, намагання бути кращим за оточуючих. Коли ж ситуація змагання є недостатньою, потенціал досягнення людини обмежується, оскільки особистість мотивується винятково через зовнішнє порівняння у вирішенні завдань. Порівнюючи таку категорію у співвідношенні з віковим діапазоном, варто відмітити, що студенти молодших курсів прагнуть проявляти власні здібності значною мірою тому, що їх не достатньо добре знають як однолітки так і викладачі.

Крім того, нами виявлено, що студенти молодшого віку більше орієнтовані на виховання дітей (35,3% та 15,4%) та матеріальне забезпечення (27,5% та 7,7%). Особам 21–31 років притаманна також більша гнучкість поведінки, вираженість пізнавальних потреб, вміння жити теперішнім, більш цілісне світосприйняття та зрілість. Вони є емпатійними до оточуючих, їм притаманне вміння спонтанно та безпосередньо виражати власні почуття, краща рефлексія власних потреб та почуттів, краще розуміння агресії інших. Крім того, гроші набувають для них більшого значення. Особи старшого віку трохи більше орієнтовані у відповідях на соціальну бажаність. Тобто, з віком підвищується прагнення відповідати соціальним очікуванням.

Як тенденцію можна відмітити розбіжності між віковими групами на десятивідсотковому рівні значущості за F критерієм Фішера ($p < 0,10$).

На значно вищому рівні відображається показник «синергії» (53,5% та 47,1%) між віковими групами, який свідчить про цілісність світосприйняття, що явно набувається з досвідом та особистісною зрілістю і таке обґрунтування відповідає віковим категоріям.

Аналізуючи вікові відмінності за шкалою «прийняття агресії», слід зважити, що студенти 21–31 років здатні в більшій мірі приймати власне роздратування, гнів, агресію як природні прояви людської сутності (55,8% та 43,1%). Аналіз вікових відмінностей показує, що особи старшого та

молодшого відрізняються мотивом матеріального забезпечення. Так, гроші виступають більш значимими для осіб більш старшого віку (відповідно 45,1% та 34,7%), що свідчить про загострення з віком проблеми матеріальної незалежності молоді від батьків, а необхідність закінчувати навчання ускладнює можливості отримання самостійних прибутків.

Шкала «сенситивна влада» також домінує у студентів молодшої вікової категорії (відповідно 56,7% та 49%), що характеризує їхню здатність відчувати потенційні конфлікти та водночас ставати нерішучим, невпевненим у процесі реалізації мети та задоволенні своїх інтересів.

При високих показниках мотиву людина зосереджується переважно на саме тих негативних аспектах, які найбільше можуть зруйнувати її позицію (наприклад, почуття власної малоцінності чи безпорадність).

Крім того, молодшим за віком студентам більш притаманна «чутливість» (відповідно 55,8% та 71,7%).

Крім того, нами виявлено, що студенти молодшого віку певною мірою більш орієнтовані на матеріальне забезпечення (відповідно 27,5% та 7,7%).

Особам молодшого віку (17 років) притаманна більш виражена конкурентна спрямованість у досягненні мети, страх відповідальності та тяжіння до не зовсім осмисленої та поміркованої поведінки. Студенти молодшого віку більш орієнтовані на виховання дітей та матеріальне забезпечення.

Таким чином, існування деяких розбіжностей в самоактуалізації, мотиваційній сфері, особистісних рисах та ціннісній сфері дає нам підстави припустити, що всі ці показники відображають сутність характерних особливостей потенціалу самореалізації особистості соціального працівника. Узагальнений аналіз отриманих показників за кожною із використаних психологічних методик показав узгодженість отриманих результатів між

собою та їх високу достовірність, що дозволяє використати їх для подальшого аналізу.

3.2. Соціально-психологічні особливості етапів самореалізації працівників соцслужби

На цьому етапі дослідження проведено типологізацію соціальних працівників із відповідними особливостями потенціалу їх самореалізації. Як було зазначено раніше, на теоретичному рівні відомо чотири етапи самореалізації соцпрацівника. Для ідентифікації кожного з виділених етапів самореалізації проведено змістовний аналіз за індикаторами психологічних складових потенціалу його самореалізації. Виходячи зі змісту шкал за самоактуалізаційним тестом кожна з груп отримала відповідну назву: екзистенційна, пасивного та активного саморозвитку, соціальна (табл. 3.2).

Майбутнім соціальним працівникам з активним саморозвитком притаманна висока гнучкість поведінки (15,33 балів), тобто високий ступінь гнучкості суб'єкта в реалізації своїх цінностей у поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, здатність швидко й адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється. Даній групі також притаманні високі показники за шкалами, що описують самореалізацію у власних почуттях, отже високі показники шкали «сензитивність до себе» (10,61) визначають, що досліджувані дуже добре усвідомлюють власні потреби та почуття, а високі показники за шкалою «спонтанність» (12,82) свідчать, що студенти на високому ступені проявляють себе в різних видах активної діяльності.

Таблиця 3.2

Особливості чотирьох типів потенціалу самореалізації за психологічною складовою "модальність активності" (у балах), лютий-травень 2017 р.

№	Індикатори	Типи потенціалу самореалізації			
		екзистен- ційний	саморозвитку		соціальний
			пасивного	активного	
1.	Гнучкість поведінки	11,01***	12,22***	15,33***	12,11***
2.	Сензитивність до себе	5,55***	4,79***	10,61***	6, 22***
3.	Самоповага	8,80***	7,43***	13,47***	10,56***
4.	Самоприйняття	8,45***	9,61***	14,65***	11,89***
5.	Прийняття агресії	8,50***	7,57***	14,00***	8,11***
6.	Контактність	8,05***	8,39***	15,76***	8,19***
7.	Спонтанність	8,55***	6,39***	12,82***	7,44***
	Разом	56,9	54,5	99,94	61,52

Досліджуваним третьої групи (активний саморозвиток) притаманне високе самоприйняття, що складається із високої самоповаги (13,47) – здатності суб'єкта цінувати свої переваги, позитивні властивості характеру, поважати себе за них, та високого самоприйняття (14,65) – високий ступінь прийняття людиною себе такою, яка вона є. Крім того, суб'єктам третьої групи притаманне високе розуміння міжособистісних стосунків, а саме

високе прийняття агресії (14,00), тобто, висока здатність індивіда приймати своє роздратування, гнів і агресивність як природний прояв людської природи. Та висока контактність (15,76), що характеризує високу здатність до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів із іншими.

Отже, третій групі притаманні високі значення за шкалами, що входять до першого фактору, тому ми її назвали – група суб'єктів із потенціалом «активного саморозвитку».

Аналізуючи екзистенційний тип потенціалу самореалізації соціального працівника варто відмітити, що найнижчі показники відображені за шкалою «сенситивність до себе» 5,55), а найвищий показник превалює за шкалою «гнучкість поведінки»(11,01). Середньо-низькі результати щодо складової «модальність активності» відображені за наступними шкалами: «сенситивність до себе» (5,55), «самоповага» (8,80), «самоприйняття» (8,45), «прийняття агресії» (8,50), «контактність» (8,05), «спонтанність» (8,55). Такі шкали як «самоприйняття» (9,61), «контактність» (8,89) знаходяться на середньому рівні значущості.

Найнижчі результати отримала друга група під назвою «пасивний саморозвиток». Дуже низькі результати за шкалами «сенситивність до себе» (4,79), «спонтанність» (6,89), «самоповага» (7,43).

Найвищі показники, які відображені в третій групі «активного саморозвитку», емпірично обґрунтовують сутність психологічної складової «модальність активності». Індикатори, що розкривають сутність першої психологічної складової потенціалу самореалізації «модальності активності», отримали неоднакові оцінки досліджуваних чотирьох груп. Найвищі показники цієї складової в суб'єктів третьої групи, найменші – у другої та першої.

Наступна складова потенціалу самореалізації соціального працівника – «спрямованість особистості» також характеризується за допомогою відповідних типів (екзистенційний, пасивний, активний, соціальний) та таких індикаторів як сімейне благополуччя, соціальне благополуччя, естетична сенситивність, страх перед відповідальністю, «Я-смівість», Q-«тривожність».

Як показує аналіз щодо розподілу показників за другою психологічною складовою «спрямованість особистості», можна прийти до наступних висновків: для першої групи (екзистенційної) притаманні досить низькі показники за шкалами «сімейне благополуччя» (3,70), «естетична сенситивність» (3,10), що свідчить про те, що у досліджуваних наявні відповідні складнощі та перешкоди в шлюбно-сімейній сфері життєдіяльності.

Досліджуваним першої групи притаманні також середньо-низькі показники за шкалою «соціальне благополуччя» (6,30). Тобто, суб'єктам, що входять до даної групи притаманна низька соціальна включеність. На високому рівні значущості характеризується шкала «страх перед відповідальністю» (17,45), яка свідчить про те, що суб'єкти даної групи здатні брати відповідальність за результати як власної, так і групової роботи, причому без переживання негативних емоційних станів. Суб'єктам, що входять до першої групи також притаманне високе значення за шкалою «боязкість – смівість» (8,75), тобто їм притаманні: смівість, заповзятливість, соціальна смівість, безтурботність, не розуміння небезпеки. Достатньо високе значення за шкалою «впевненість у собі – тривожність» (7,30) відображає почуття сильного обов'язку, чутливості до реакцій оточуючих. Виходячи з цього, перша група була названа нами «екзистенційна».

Аналізуючи результати другої групи (пасивної), найвищі показники відображені за шкалами: «сімейне благополуччя» (9,46), «соціальне благополуччя» (11,43), «естетична сенситивність» (9,25), «страх відповідальності» (8,54). Низькі показники другої групи відображені за шкалами: «Я-сміливість» (6,75), Q-«тривожність» (7,30).

Що ж стосується групи «активної самореалізації», найнижчі показники стосуються шкал: «соціальне благополуччя» (4,94), «естетична сенситивність» (4,29), «страх відповідальності» (5,76).

Четверта група «соціальної самореалізації» має здебільшого середні значення щодо відповідних субшкал. Представники цього етапу в цілому мають найбільш низькі показники по шкалі «тривожність». Разом з тим вони також спрямовані на сімейні стосунки, як й ті, хто має потенціал пасивного саморозвитку.

Таким чином, можна стверджувати, що за змістом психологічна складова потенціалу самореалізації особистості соцпрацівника – «спрямованість особистості» дає можливість виокремити серед них тих, які відрізняються за своїм потенціалом самореалізації.

Наступна складова потенціалу самореалізації «соціальне включення» також розкриває особливості кожного з відповідних етапів.

Як показує аналіз отриманих даних, індикатори складової «соціального включення» найбільше виражені у четвертій групі (соціальний потенціал самореалізації особистості). Отже високі показники соціального саморозвитку домінують за такими шкалами: «інтегративне спілкування» (11,1), тобто суб'єкти даної групи у процесі спілкування адекватно сприймають не лише власні потреби, а й дуже добре усвідомлюють очікування співбесідника, що сприяє справжньому обміну почуттями, узгодженню думок і потреб. Такі люди відрізняються здатністю швидко врегулювати конфлікти, піклуватися про згуртованість групи.

Суб'єктам даної групи притаманне «сенситивне спілкування» (8,20), тобто досліджувані мають тенденцію швидко вибирати коментарі та сигнали інших людей, з'ясовувати суперечності та проблеми у стосунках, такі особистості чутливо реагують на критику, їх неприйняття сторонніми та водночас відрізняються високою потребою в гармонії. Шкала «Стратегічність досягнення мети» (10,53) вимірює тенденцію справлятися із завданнями, використовуючи об'єктивно-аналітичні стратегії, які є особливо ефективними під час розв'язання складних завдань. Такі люди ніколи не випускають із поля зору намічені цілі й послідовно, наполегливо йдуть до досягнення мети.

Шкала «домінування мотиву досягнення» (8,15) характеризується високою здатністю особистості ставити перед собою складні цілі досягнення. Суб'єктам цієї групи притаманні середні показники за шкалою – «адекватність самооцінки» (7,42) середнє значення свідчить про адекватну самооцінку та особистісну зрілість та спрямованість відповідати соціальним вимогам; «емоційна чутливість» (8,31) – м'якосердя, ніжність, залежність, чутливість, надобережність, прагнення до заступництва, невгамовність, метушливість, неспокій, очікування уваги від оточуючих, нав'язливість, ненадійність, пошук допомоги й симпатії, здатність до емпатії, доброта, терпимість до себе й оточуючих, витонченість, манірність, пихатість, удаваність, схильність до романтизму, артистичність, вітряність, здатність діяти по інтуїції, жіночність, фантазує в бесіді й наодинці із собою, мінливість, іпохондрик, турбується про стан свого здоров'я, художність сприйняття світу. Шкала «радикалізм» (7,74) характеризується тим, що досліджуваний проявляє себе як експериментатор, аналітик, ліберал, вільнодумність, терпимість до незручностей, критична настроєність, гарна інформованість, не довіряє авторитетам, на віру нічого не приймає, характеризується наявністю інтелектуальних здібностей, а «самоконтроль»

(6,52) проявляється самолюбство, самоконтроль, точність може підкорити собі інших, діє за усвідомленим планом, ефективність лідерства, приймає соціальні норми, контролює свої емоції й поведження, доводить справу до кінця, цілеспрямованість. На наш погляд, цей тип за своїми змістовними характеристиками відповідає запропонованому нами соціального типу самореалізації і саме складова потенціалу самореалізації «соціальна включеність» розкриває особливості цього типу самореалізації.

Навпроти, представникам другої групи з потенціалом пасивного саморозвитку притаманні низькі показники за психологічною складовою «соціальна включеність». За змістом та рівнем показників цю групу характеризує пасивна самореалізація в особистісному розвитку.

Третій тип з потенціалом активного саморозвитку особливо відрізняється від типу соціальної самореалізації показниками домінування мотиву досягнення (відповідно 8,11 та 6,66).

Найменші результати за шкалою соціальної бажаності мають представники етапу екзистенційної самореалізації та пасивного саморозвитку.

Таким чином, за психологічними складовими в потенціалі самореалізації соціального працівника може домінувати одна або більше складових. Це означає що потенціал самореалізації особистості може відрізнитися тим, яка з складових найбільше йому притаманна.

Таким чином, ми довели існування чотирьох етапів самореалізації соціального працівника за трьома шкалами, а саме «модальність активності», «соціальне включення» та «спрямованість» особистості. При цьому, найбільш високі показники за двома складовими потенціалу «соціальне включення» та «модальність активності» відображають розбіжності між двома етапами: соціальною самореалізацією та активним етапом саморозвитку. Високі показники «спрямованості особистості» як складової

потенціалу самореалізації дозволяють відобразити особливості групи досліджуваних з пасивним етапом саморозвитку. Останній четвертий екзистенційний етап самореалізації відрізняється низькими показниками практично за всіма основними індикаторами. При чому, ці групи значно відрізняються між собою і за іншими показниками, що розкривають змістовні особливості кожного з етапів.

Тобто, ми отримали підтвердження тому, що, з одного боку, соціальна самореалізація – це один із етапів самореалізації соціального працівника. Для такого етапу притаманні відкритість до світу, коли реалізація власних якостей проходить через зміну навколишнього світу. Але існують й інші етапи, які зосереджені на себе, на своєму існуванні.

Так існує екзистенційна самореалізація з якої може бути знято негативні оцінки. Тому на думку М.А. Садової, виділення цього етапу свідчить про наявність як традицій, так і новацій у сфері буттєвої самореалізації. Безумовно, до цього типу можуть належати як ті, хто живе самодостатньо у єдності із навколишнім світом, так і ті, хто спрямовані тільки на індивідні потреби. Поширення наркотичної, алкогольної та інших залежностей, існування людей, які ведуть позасоціальний спосіб життя обумовлено існуванням цього етапу самореалізації, коли людина перш за все залежить від своїх індивідних потреб. Звісно, саме в релігії, зокрема в християнстві, підкорення тілесного духовному – розглядається як шлях до Бога та до самого себе.

Екзистенційний тип потенціалу самореалізації, разом з тим, має інший модус. Тобто людина розглядає себе як частину світу, соціуму і йде до себе через незалежність від соціуму, являється самодостатньою.

Отримані результати емпірично підтвердили, що самореалізація соцпрацівника може розглядатися як саморозвиток. Але й емпіричні результати свідчать про існування двох етапів потенціалу саморозвитку

соцпрацівника: активний та пасивний. В одному з них він виступає в якості об'єкта для впливів, особливо впливів як примусів за типологією В.О. Татенка [186, с. 87], а в іншому – суб'єктом саморозвитку. І це знаходить своє підтвердження, з нашої точки зору в тому, що існують люди, які роками продовжують навчання переходячи з одного закладу в інший, і таким чином більшою мірою досягають позитивного результату.

Підводячи підсумки, з отриманих нами результатів можна зробити висновок, що найбільше представлені в нашій вибірці досліджувані майбутні соціальні працівники з потенціалом активного саморозвитку та з соціальним етапом самореалізації. Меншу за чисельністю групу представляють досліджувані з пасивним потенціалом самореалізації.

Такі дані дають змогу акцентувати увагу на тому, що особистість соцпрацівника з активним саморозвитком найкраще, найраціональніше та найпродуктивніше може розкрити й реалізувати потенціал самореалізації в різних сферах професійної життєдіяльності.

Виокремленні етапи самореалізації соцпрацівника мають глибоке соціально-психологічне значення. Вони визначають різні способи самореалізації людини у світі. Так, в одних вони спрямовані на активний чи пасивний саморозвиток, в інших на самореалізацію у міжособистісних стосунках, чи навпаки у внутрішнє самотнє життя.

Отож розглянуті етапи самореалізації особистості соцпрацівників засвідчують про прогностичні можливості обґрунтованих психологічних складових потенціалу самореалізації.

Висновки до розділу 3

1. Структурні складові соціально-психологічних компонентів самореалізації соцпрацівників – модальність активності особистості, спрямованість та соціальне включення є практично однаковими, з певним переважанням індикатора «модальність активності». Остання знаходить своє відображення у семи субшкалах «Самоактуалізаційного тесту»: сенситивність до себе, контактність, прийняття агресії, спонтанність, самоповага, самоприйняття, гнучкість поведінки. «Спрямованість особистості» як одна з соціально-психологічних складових потенціалу самореалізації особистості соціального працівника пояснюється за посередництвом шести показників: спрямованість на сімейний та соціальний добробут, спрямованість на естетичну сензитивність, страх відповідальності, а також на міру впевненості в собі та сміливість. «Соціальна включеність» соцпрацівника операціоналізується через дев'ять показників, зокрема: стратегічність досягання мети, домінування мотиву досягнення, рівня жорсткості-чутливості, сенситивного спілкування, консерватизму-радикалізму, рівня самоконтролю, самооцінки, орієнтації на альтруїстичну владу та показника соціальної бажаності.

2. Встановлено, що майбутні та працюючі працівники соціальної служби, залежно від особливостей власного потенціалу, можуть бути об'єднаними в чотири групи: екзистенційної самореалізації (самореалізації у буттєвому існуванні), саморозвитку (самореалізації в особистісному зростанні) та соціальної самореалізації (самореалізації у соціальних взаємозв'язках).

3. Виявлена диференціація етапів самореалізації доводить те, що екзистенційним потенціалом самореалізації володіє більшістю молодь, яка досліджувалася за різними віковими та професійними категоріями. Навпаки,

потенціал пасивного саморозвитку частіше притаманний старшим за віком чоловікам. Потенціалом активного саморозвитку переважно характеризуються старші за віком студенти жіночої статі. До соціального типу самореалізації належать переважно соцпрацівники жіночої статі у віці 17–20 років.

ВИСНОВКИ

1. Феномен самоактуалізації особистості соціального працівника у соціогуманітарному пізнанні тлумачиться по-різному. Його описують і як усвідомлену цілеспрямовану діяльність (Г.О. Балл, П.П. Блонський, О.Є. Самойлов, Г.К. Селевко та ін.), і як використання особистістю власних здібностей та можливостей (В.Й. Бочелюк, Л.Н. Коган, В.І. Колесникова, І.О. Мартинюк, А.В. Фурман та ін.), і як цільову функцію особистісного розвитку (І.Д. Бех, О.Є. Гуменюк, Т.Ф. Калініченко, Л.В. Сохань, Т.Є. Ковальова). При цьому зазначається, що особистість здатна контролювати перебіг життя й обирати свій шлях самореалізації, тільки досягнувши певного рівня розвитку. Відтак цей феномен часто постає як самореалізація, самовиявлення, самовдосконалення, індивідуалізація, воля, почуття задоволення і щастя, властивість особистості тощо.

2. Феномен самореалізації особистості працівників соцслужби – предмет дослідження різних соціогуманітарних наук. Існує декілька підходів до його обґрунтування: системний, синергетичний, суб'єктивно-діяльнісний, вітакультурний.

3. Модель структури самореалізації особистості соціального працівника містить такі компоненти: модальність активності, соціальна включеність та спрямованість особистості. Водночас під потенціалом самореалізації розуміють динамічне інтегративне утворення, що визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатність до оволодіння й продуктивного виконання різних видів професійної діяльності.

4. Потенціали самореалізації соціального працівника спрямовані на [98; 99]: а) власне буття; б) міжособистісні стосунки; в) власне зростання. Зрозуміло, що у разі домінування потенціалу соціальної реалізації – відправним пунктом особистісної успішності, продуктивності та

задоволеності соцпрацівника є інші люди. У випадку переважання потенціалу самореалізації в особистісному зростанні особа порівнює себе сама з собою. В разі переважання екзистенційної самореалізації не має конкретного відправного пункту, з якого починається виконання власної діяльності.

5. Змістовно розводяться поняття «самоактуалізація» і «самореалізація»: перше розглядається як практичний аспект свідомої цілеспрямованої діяльності із здійснення свого людського потенціалу і життєвих планів, тоді як друге визначається розумовою діяльністю, що спрямована на забезпечення актів самоактуалізації. Самоактуалізацію особистості, посилаючись на підхід Т.Є. Ковальнової, – визначаємо як процес і результат цілеспрямованої несвідомої і свідомої реалізації розвиткового потенціалу особи, її спонукань і сенсів, що характеризуються особливим соціально-психологічним станом і формують її інтегральні риси-властивості (адаптованість, ціннісні орієнтації, потенціал самоствердження) тощо.

6. Основні методологічні принципи і положення гуманістичного напрямку психології такі: а) людина завжди цілісна як жива соціосистема, а тому повинна вивчатися системно; б) вона відкрита для світу, її переживання є головною психологічною реальністю; в) людське життя треба розглядати як єдиний процес становлення і буття особистості; г) людина має потенції до безперервного розвитку і самореалізації, які є частиною її природи; д) вона володіє внутрішньою свободою щодо зовнішнього спричинення завдяки смислам і цінностям, якими керується у своєму виборі; е) кожна особа є активною, самодостатньою, творчою істотою.

7. Феноменологічний підхід у психології, що називають ще гуманістичним, або перцептивним у розумінні природи людини виходить із вражень суб'єкта, а не з позицій зовнішнього спостерігача, тобто вивчає, як *індивід сприймає самого себе*, який вплив на його поведінку справляють його

потреби, почуття, цінності, переконання і тільки йому властиве світосприйняття. Стверджується, що особа спроможна змінити самі події та їх інтерпретацію (тлумачення). Центральним поняттям феноменологічного підходу є *сприйняття*, тобто процеси відбору, організації та інтерпретації явищ, які спричинюють виникнення в індивіда *цілісної психологічної картини оточення*. Останнє називають по-різному: перцептивне поле, психологічне поле, феноменологічне поле, або життєвий простір. У гуманістичній психології поведінка розглядається як результат сприйняття індивідом ситуації в даний момент, «тут і тепер».

8. Гуманістичний напрям теорії особистості обстоює вихідну ідею: поведінку людини можна зрозуміти тільки в термінах її *суб'єктивного сприймання і пізнання дійсності*. Система відліку особи, тобто *суб'єктивна здатність* осягати дійсність – відіграє ключову роль у визначенні її зовнішньої поведінки. Водночас феноменологи заперечують тезу про те, що навколишній світ є дещо, що реально існує сам собою як незмінна дійсність для всіх. І справді, матеріальна чи об'єктивна дійсність – це реальність, що свідомо сприймається та інтерпретується людиною кожного моменту життя. Ці твердження – наріжний камінь феноменологічного розуміння особистості. Стрижневою тут є ідея про те, що *люди здатні визначати свою долю*. Адже кожний індивід вільний у розв'язанні проблем власного життя в контексті вроджених здібностей та обмежень. Інша теза формулюється так: люди за своєю сутністю добрі і прагнуть до вдосконалення. Вони природно жадають диференційованості, автономності і зрілості. Тому *концепцію внутрішнього зростання* цікавить сам процес реалізації кращих людських можливостей та особистісного потенціалу кожного громадянина. Водночас вона відображає позитивний і оптимістичний погляд на все людство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
3. Анциферова Л.И. Психология самоактуализирующейся личности в работах Абрагама Маслоу // Вопр. психологии. – 1973. – № 4. – С. 173–180.
4. Ананьев Б.Г. Психологическая структура человека как субъекта / Борис Герасимович Ананьев. – 2. изд. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – 2. изд. – СПб.: Питер, 2001. – 263 с. – (Мастера психологии).
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – П.: 1968. – 236 с.
7. Андреева Т.В. Психологические проблемы супружеских отношений // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 6. 1999. Вып. 3 (№ 20). – С. 82–93.
8. Андреева Т.В. Социальная психология семейных отношений / Т.В. Андреева. – СПб., 1998. – 289 с.
9. Андреева Т.В. Представления молодых супругов (с ребенком-первенцем) о распределении семейных ролей и удовлетворенность браком / Т.В. Андреева, Ю.А. Бакулина. – СПб., 1996. – 194 с.
10. Анциферова Л.И. Психология личности в трудах отечественных психологов / Л.И. Анциферова. – СПб.: Питер, 2002. – 310 с.
11. Анциферова Л.И. Психология личности / Л.И. Анциферова. – СПб.: Питер, 2012. – 380 с.
12. Асеев В.Г. Мотивационная регуляция поведения личности: автореф. дис. на получение ст. канд. наук / В.Г. Асеев. – М., 1995. – 20 с.

13. Балл Г.О. Гуманістичний університет освітнього простору / Балл Г.О. – К., – 2007. – 300 с.
14. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму / Балл Г.О. – К., – 2007. – 360с.
15. Балл Г.О. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 16– 32.
16. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Р. – М. : Прогресе, 1996. – 300 с.
17. Битянова Н.Р. Проблема саморазвития личности в психологии: Аналитический обзор / Битянова Н.Р. – М. : Флинта, 1998. – 268 с.
18. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Битянова Н.Р. – М. : МЛА, 1995. – 64 с. – (Практическое пособие по проведению личностного роста, психологов, педагогов, социальных работников).
19. Боднар М.Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / М.Б. Боднар; Ін-т соц. та політ, психології АПН України. – К., 2004. – 20 с.
20. Боровский А.Б. Система методов профессиональной ориентации / Боровский А.Б., Потапенко Т.М., Щекин Г.В. – К.: МЗУУП, 1993. 226 с. – (Основы профессиональной ориентации: Учеб.-метод. пособие).
21. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т.12, № 6.
22. Бурлачук Л.Ф. Психологические особенности лиц, испытывающих затруднения при вступлении в брак / Л.Ф. Бурлачук, Л.А. Коростылева // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3.
23. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – К. : К.І.С., 1989. – 360 с.

24. Варламова Е.П. Жизненный путь как творческий акт // Под ред. Л.А. Головей, Л. А. Коростылевой // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 3 / СПб. : СПбГУ, 1999. – С. 37–50.
25. Варламова Е.П. Психология творческой уникальности / Е.П. Варламова, С.Ю. Степанов. – М., 2002. – 256 с. – (Институт психологам РАН).
26. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф.Е. Василюк // Психологический журнал. 1995. – Т. 16, № 3. – С. 90–101.
27. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека / Вахромов Е.Е. – М.: Междунар. пед. акад., 2001. – 235 с. – (Теория самоактуализации: Учеб. пособие).
28. Вівчарик Т.П. Психологічні механізми самореалізації жінки (на прикладі жіночої молоді, включеної у творчу професійну діяльність): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Т.П. Вівчарик. – Чернівці, 2000. – 20 с.
29. Власова О.І. Фактори розвитку потенціалу соціальної обдарованості в юнацькому віці / О.І Власова // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К, 2004, випуск 22-23.
30. Водопьянова Н.Е. Активная жизненная позиция личности и профессиональная адаптация в условиях социально-экономического кризиса / Н.Е. Водопьянова // Психологические проблемы самореализации личности / под ред. А.А. Реана, Л.А. Коростылевой. Вып. 2. СПб. : СПбГУ, 1998. – С. 144–153.
31. Водопьянова Н.Е. Синдром «психологического выгорания» в коммуникативных профессиях. Н.Е. Водопьянова // Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова. СПб. : СПбГУ, 2000. – С. 443–462.

32. Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости: автореф. дис. на получение науч. степени канд. псих, наук: дис. спец. 19.00.08. «Специальная психология» / А.Н. Волкова. – Л., 1979. – 17 с.
33. Волкова А.Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений / А.Н. Волкова, Т.М. Трапезникова // Вопросы психологии. 1985. – №5.
34. Вызова В.М. Адаптация супружеских партнеров как фактор стабильности семейных отношений / В.М. Вызова, Т.И. Ронгинская // Материалы республиканской научно-практической конференции. Здоровый образ жизни: прикладные психологические аспекты. – Сыктывкар, 1999. –С. 125–137.
35. Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: Автореф.... д-ра психол. наук. – Томск, 2002.
36. Генковска В.М. Особенности саморегуляции как формы психической устойчивости личности в стрессовых ситуациях: автореф. на получения науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01. «Общая психология, история психологии» В.М. Генковска. – К., 1990. – 20 с.
37. Георгиева И.А. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе: автореф. на получение науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05. «Социальная психология» И.А. Георгиева. – Л., 1986. – 19 с.
38. Гершунский Б.С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования / Гершунский Б.С. – М., 2003.
39. Гиль С.С. Педагогические условия самореализации подростков: автореф. дис. на получения науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.05. «Социальная педагогика» / С.С. Гиль. – СПб, 1995. – 20 с.

40. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К, 1988. – 143 с.
41. Головей Л.А. Дифференциально-психологические факторы профессионального самоопределения / Л.А. Головей // Психологические проблемы самореализации личности / под ред. Л.А. Коростылевой. – СПб. : СПбГУ, 2000. – С. 43–83.
42. Городилова Е.Н. Самоактуализация и ее связь с интегральной индивидуальностью / Елена Николаевна Городилова: диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01: Пермь, 2002. – 244 с.
43. Гришина Н.В. Помогающие отношения: профессиональные и экзистенциальные проблемы / Н.В. Гришина // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой. СПб. : СПбГУ, 1997. – С. 143–156.
44. Громкова М. О педагогической подготовке преподавателя высшей школы / М.О. Громкова // Высшее образование в России. М., 1994. – №4. – С. 105–108.
45. Гуманистическая и трансперсональная психология: Хрестоматия / [сост. К.В. Сельчонок]. – М. : Харвест, 2000. – 592 с.
46. Гупаловська В. А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Вікторія Анатоліївна Гупаловська. – К., 2005. – 256 с.
47. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с. – (Издательство Московского психолого-социального института).
48. Дерманова И.Б. Проявление направленности активности личности в феномене социально-психологической адаптации / И.Б. Дерманова // Теоретические и прикладные вопросы психологии. – СПб. : Вып. 1. 1995. –С. 205–213.

49. Дильтей В. Описательная психология / Вильгельм Дильтей. – СПб.: Алетейя, 1996. –160 с.
50. Джидарьян И.А. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование / И.А. Джидарьян // Сознание личности в кризисном обществе. – М. : 1995. – Вил. 24-25. – С. 76–84.
51. Руденко Р. С. Диагностика профессиональных предпочтений личности / Ростислав Сергеевич Руденко. – К.: Стирос, 2006. – 307 с.
52. Добрускин М. Социально-психологический портрет вузовского педагога. – СОЦИС, 1995. – №9. – С. 137–141.
53. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов. – М.: Политиздат, 1978. – 260 с.
54. Долгих Л. Кар'єрні домагання як суб'єктивний механізм професійної самореалізації / Л. Долгих // Соціальна психологія. – К. : 2007. – №5. (25). – С. 34–45.
55. Дорфман Л.Я. Метаиндивидуальный мир: Автореф. докт. дис. – М, 1994.
56. Егорова Е. Методика выявления и оценки средств воплощения личностью профессиональных планов в реальность / Е. Егорова // Психолог. –2006. – №30. – С. 19–21.
57. Егорычева И.Д. Самореализация как деятельность: к постановке проблемы / И.Д. Егорычева // Мир психологии : Научно-методический журнал. – 2005, №3. – С. 11–32.
58. Ефанова М.И. Проявление потенциала самореализации личности в особенностях познавательного целеобразования: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ефанова М.И. – М., 2005. – 276 с.
59. Психологія життєвих криз особистості. [Ред. рада: В. М. Доній та ін.]. –К. :ІЗМН, 1998. – Ч. 1. – 360 с.

60. Зайченко Н.И. Обусловленность личностного самоопределения юношества социальными условиями жизнедеятельности: дис... канд. психол. наук : 19.00.07. Н.И. Зайченко. – М, 1993. – 230 с.

61. Зайнуллина Ф.К. К вопросу о самореализации личности в раннем юношестве / Ф.К. Зайнуллина // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств : Научный журнал, №5, 9/2007. – С. 194–196.

62. Зарицька В.В. Формування у старшокласників здатності до самореалізації: дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Валентина Василівна Зарицька. – Запоріжжя, 2006. – 209 с.

63. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – Екатеринбург : 1997. – 430 с.

64. Зинченко В.П. Человек развивающийся / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.

65. Зобов Р.А. Самореализация и социальная компетентность человека / Р.А. Зобов и В.Н. Келасьев // Вестник Санкт-Петербургского университета: сер. 6: философия, политология, социология, психология, право, международные отношения. Вып. 3, 9/2007. – С 107–117.

66. Иваннушкина С.А. Восприятие старшеклассниками событий собственного жизненного и профессионального самоопределения. Автореф. дис. на получение науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» С.А. Иваннушкина. – М., 1998. – 21 с.

67. Идинов И.А. Самореализация личности в непроизводственной сфере общества (онтологический и гносеологический анализ): автореф. дис. на получение науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» И.А. Идинов. – М., 1990. – 20 с.

68. Исаев А.К. Самореализация личности как проблема социальной философии: автореф. дис. на получения науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» А.К. Исаев. – М., 1993. – 20 с.
69. Кабрин В.И. Исследование самореализации личности в структуре коммуникативного мира: автореф. дис. на получения науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология. История психологии» В.И. Кабрин. – Л., 1987. – 20 с.
70. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы / Евгений Александрович Климов. – Казань : Мегапринт, 1969. – 207 с.
71. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Евгений Александрович Климов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. –512 с.
72. Климов Е.А. Как выбрать профессию / Евгений Александрович Климов. – М.: Просвещение, 1984. – 206 с.
73. Климов Е.А. Психология профессионала / Евгений Александрович Климов. – М. : Ин-т практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. – 400 с.
74. Климов Е.А. Путь в профессию / Евгений Александрович Климов. – Л. : Ленинздат, 1974. – 300 с.
75. Климов Е.А. Образ мира разнотипных профессий / Евгений Александрович Климов. – М. : Издательство МГУ, 1995. –224 с.
76. Ковалевич Т.Ф. Приобщение студентов к психологической культуре в высшем учебном заведении: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Татьяна Федоровна Ковалевич. – Красноярск, 1999. – 187 с.
77. Колмогорова Л.С. Возрастные возможности и особенности становления психологической культуры учащихся: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Лидия Саменовна Колмогорова. – М, 2001. –185 с.

78. Колызаева Н.Г. Формирование адаптивных характеристик личности у студентов в начальном периоде обучения: автореф. дис. на получение науч. степени канд. пед. наук : спец. 13. 00. 09. «Теория обучения». – Л., 1989. – 20 с.

79. Кондратьева И. Л. Индивидуальность и психическая саморегуляция деятельности // Системное исследование индивидуальности / И.Л. Кондратьева. – Пермь : Редколл, 1991. – 221 с.

80. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года // Вестник образования. – 2002. – №2.

81. Коростылева Л.А. К вопросу о затруднениях самореализации личности (в контексте теории взаимоотношений В. Н. Мясищева) / Людмила Алексеевна Коростылева // Теория и практика медицинской психологии и психотерапии (к 100-летию со дня рождения В.Н. Мясищева). СПб. : СПбГУ, 1994. – С. 95–99.

82. Коростылева Л.А. Психологические детерминанты самореализации личности / Людмила Алексеевна Коростылева // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А.А. Реана, Л.А. Коростылевой. СПб. : СПбГУ, 1998. – Вып. 2. – С. 5–18.

83. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения / Людмила Алексеевна Коростылева. – СПб. : СПбГУ, 2006. – 289 с.

84. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Людмила Алексеевна Коростылева. – СПб. : Речь, 2005. – 222 с.

85. Коростылева Л.А. Самореализация в некоторых основных сферах жизнедеятельности и методы исследования / Людмила Алексеевна Коростылева // Психологические проблемы самореализации личности / Под

ред. А.А. Реана, Л. А. Коростылевой. – СПб.: СПбГУ, 1986. – Вып. 2. – С. 39–49.

86. Коростылева Л.А. Самореализация личности в профессиональной сфере: генезис затруднений / Люмила Алексеевна Коростылева / Под. ред. Г.С. Никифорова, Л.А. Коростылевой. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2001. – Вып. 34. – С. 3–23.

87. Коростылева Л.А. Самореализация личности в профессиональной сфере: психологические барьеры / Люмила Алексеевна Коростылева / Под. ред. Г.С. Никифорова, Л.А. Коростылевой. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2001. – Вып. 23. – С. 6–25.

88. Коростылева Л.А. Тренинг самореализации личности / Люмила Алексеевна Коростылева / Под ред. Б.Д. Парыгина. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1996. – 56 с.

89. Коростылева Л.А. Уровни самореализации личности / Люмила Алексеевна Коростылева // Психологические проблемы самореализации личности // Под ред. Е.Ф. Рыбалко, Л.А. Коростылевой. – СПб. : СПбГУ, 2000. – Вып. 4. – С. 21–46.

90. Крипнер С, де Каовало Р. Проблема метода в гуманистической психологии // Психол. журн. – 1993. – Т. 14, № 2. – С. 113–126.

91. Кулешова О.В. Психологічні особливості особистісної самореалізації викладача вищого навчального закладу: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Олена Віталіївна Кулешова. – Хмельницький, 2007. – 200 с.

92. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека / Д.А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М., 1997. – 232 с.

93. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу. [пер. с англ. К. Рефлбук]. – М. : Ваклер, 1997. – 304 с.

94. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2005. – №3(11). – С. 72–79.
95. Подвысоцкая Е. Понятие «самореализации»: этимология и методологические аспекты / Евгения Подвысоцкая // Філософські пошуки, присвячені до 150-річчя від дня народження З. Фрейда, 2006. – Вип. 21/22. – С. 360–370.
96. Психологические проблемы самореализации личности / Вып. под ред. Г.С. Никифорова, Л.А. Коростылевой. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2001.
97. Рудкевич Л.А. Возрастная динамика самореализации личности / Л.А. Рудкевич, Е.Ф. Рыбалко // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб., 1997.
98. Садова М.А. Потенціал самореалізації особистості як предмет психологічного дослідження: методологічні аспекти / Мирослава Анатоліївна Садова // Наукові праці МАУП. 2008, Т - 15, Ч -2. – С. 231–238.
99. Садова М.А. Професійна самореалізація особистості: біографічний аспект / Мирослава Анатоліївна Садова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 39-40. – С. 291–296.
100. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. пос.] / Анатолій В. Фурман, Оксана Є. Гуменюк. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
101. Цирева Л.А. Самореализация личности как предмет философского исследования: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук / Л.А. Цирева. – М., – 1992. – 18 с.
102. Юхименко Н.Ф. Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності: автореф. дис. на здобуття наук,

ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Н.Ф. Юхименко. –К., 2003. – 16 с.

103. Ядов В.А. Самореализация и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.

104. Amirkhan J.H. Criterion validity of a coping measure / J. H. Amirkhan // Journal of personality assessment. – 1994-Vol. 62(2). – pp. 242–261.

105. Maute M.F. Patterns of Emotional Responses and Behavioral Consequences of Dissatisfaction / M. F. Maute // Applied psychology: an International Review. 1999. –Vol. 48.

106. Hjelle L.A. & Ziegler, D.J. Personality Theories: Basic Assumptions, Research and Applications. – Auckland etc.: McGraw–Hill, 1981. – XVIII, 494 p.

107. Loevinger J. On the self and predicting behavior // Personality and the Prediction of Behavior / Ed by R.A. Zucker et al. – Orlando etc.: Academic Press, 1984. – P. 43–68.

108. Oatley K. The self with others: the person and the interpersonal context in the approaches of C R. Rogers and R. D. Laing // Personality: Theory, Measurment and Research / Ed. by F. Fransella. – L.: Methuen, 1981. – P. 191–207.

109. Staub E. The nature and study of human personality // Personality: Basic Aspects and Current Research / Ed. by E.Staub. – Englewood Cliffs: Prentice–Hall, 1980. – P. 1–84.